

REGIONI
I
REGIONALIZACIJA
3

SOCIOLOŠKI ASPEKTI

PRIREDILI:

Valentina Sokolovska

i

Žolt Lazar

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

60

Za izdavača: prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

Urednici: Valentina Sokolovska i Žolt Lazar

Recenzenti:

prof. dr Srđan Šljukić

doc. dr Isidora Jarić

doc. dr Dragan Todorović

CIP

Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske
Novi Sad

342.25(082)

316.3(082)

REGIONI i regionalizacija : sociološki aspekti. 3
[Elektronski izvor]

priredili Valentina Sokolovska i Žolt Lazar. -

Novi Sad : Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, 2014

Način pristupa (URL): <http://www.ff.uns.ac.rs>. -

Nasl. sa naslovnog ekrana. -

Opis zasnovan na stanju na dan: 26.03.2014.

ISBN 978-86-6065-209-8

COBISS.SR-ID 279394055

REGIONI I REGIONALIZACIJA 3

SOCIOLOŠKI ASPEKTI

PRIREDILI:

Valentina Sokolovska

i

Žolt Lazar

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

60

Odsek za sociologiju
2014.

SADRŽAJ

REGIONALNE RAZLIKE U REPUBLICI SRBIJI Valentina Sokolovska, Emilija Nikolić-Đorić, Žolt Lazar	9
STAMBENI ARANŽMANI MLADIH U PROCESU TRANZICIJE U ODRASLOST U REGIONALNOM KONTEKSTU Ana Bilinović	23
STRUKTURNE TEORIJE REVOLUCIJA Marko Škorić, Aleksej Kišjuhas	41
DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA REGIONA: TERITORIJA, MESTO, IDENTITET Dušan Ristić, Dušan Marinković	73

Zbornik Regioni i regionalizacija: sociološki aspekti, nastao je preshodno kao rezultat rada istraživača na naučnom projektu „Sociološki aspekti regionalizacije: komparativna analiza“, finansiranog od strane Pokrajinskog sekretarijata za nauku i tehnološki razvoj. Međutim u radu na njemu istraživači su koristili i rezultate svojih istraživanja na projektima „Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima“ i „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu“, finansiranih od strane Ministarstva za obrazovanje i nauku.

Valentina Sokolovska
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Emilija Nikolić-Đorić
Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet
Žolt Lazar
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

REGIONALNE RAZLIKE U REPUBLICI SRBIJI

Istraživanje regionalnih razlika u Republici Srbiji zasnovano je na podacima popisa iz 2011. godine, kao i odabranim pokazateljima iz demografske statistike u istoj godini. Cilj rada je da se identifikuju demografske ili ekonomske karakteristike stanovništva Republike Srbije, koje u najvećoj meri utiču na stvaranje regionalnih razlika. Za statističku analizu prikupljenih podataka korišćena su dva multivarijaciona metoda: diskriminaciona analiza i multinominalna logistička regresija. Razvrstavanje se vrši na osnovu diskriminacione funkcije, koja je linearna funkcija numeričkih promenljivih. Na osnovu teritorijalne mape možemo zaključiti da prva diskriminaciona funkcija dobro razdvaja region Vojvodine i Beograda, a druga regione Beograda od Istočne i Južne Srbije. U skladu sa rezultatima analize, zaključuje se da na regionalne razlike najviše utiče gustina naseljenosti, potom stanovništvo bez obrazovanja i udeo zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupnom broju zaposlenih.

Ključne reči: regioni, regionalne razlike, diskriminaciona analiza, Srbija, Vojvodina.

Značaj regionalnih istraživanja

Istraživanja regionalnih karakteristika jedne zemlje, u poslednje vreme, dobijaju sve više na značaju. Među evropskim zemljama, jedan od razloga što ovaj problem zaokuplja sve veću pažnju naučne, ali i šire javnosti, pronalazimo u regionalnoj politici Evropske unije. Ona je osmišljena radi smanjenja privrednih i socijalnih razlika između država-članica, ali od velikog su značaja i za države-kandidate. Tako regioni i lokalne zajednice, kao niži nivoi uprave u okviru kojih treba da se sprovedu politike od značaja za ekonomski i društveni razvoj, igraju ključnu ulogu u procesu integracije u Evropsku uniju.

Zahtev Evropske unije da sve njene članice svoju teritoriju podele po NUTS klasifikaciji, doprineo je da se prilikom regionalnih istraživanja, u metodološkom pogledu, učini korak napred. Međutim, regionalne specifičnosti na nacionalnom nivou, kao i još izraženija različitost na nivou NUTS II i NUTS III, dovode do neujednačenog izdvajanja grupe pokazatelja na osnovu kojih se regionalna diferenciranja izučavaju (vidi: Bakarić-Rašić, 2005; Rován and Sambt, 2003; Sokolovska, 2012). Osim parametara zasnovanih na NUTS klasifikaciji i bruto društvenog proizvoda po glavi stanovnika, potrebno je uzeti u razmatranje i druge pokazatelje razvoja kako bi se omogućio što objektivniji prikaz ne samo stepena razvijenosti regiona, nego i njihova međusobna razlikovanja.

Metodologija istraživanja

Izbor pokazatelja uslovljen je mnogim faktorima, od kojih su najznačajniji: izvori podataka (statistički zavodi, anketna istraživanja i sl.) i zahtevi koje postavljaju primenjeni statistički metodi. Ukoliko se istraživanje bazira na podacima koje prikupljaju statistički zavodi, izbor promenljivih uslovljen je pristupačnošću podataka i da li su prikupljeni po istoj metodologiji u određenom vremenskom periodu, dok se njihova sveobuhvatnost ne dovodi u pitanje. S druge strane, anketnim istraživanjima se ovi nedostaci mogu otkloniti, ali veliki troškovi terenskog prikupljanja podataka često uslovljavaju neodgovarajuću teritorijalnu rasprostranjenost uzorka.

Istraživanje regionalnih razlika u Republici Srbiji zasnovano je na podacima popisa iz 2011. godine, kao i odabranim pokazateljima iz demografske statistike u istoj godini. Tom prilikom formirane su sledeće nezavisne promenljive: procenat stanovništva bez obrazovanja u ukupnoj populaciji (PNE - Percentage of population with no education in the total population), procenat aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje u ukupnoj populaciji (PACTP - Percentage of active population who perform their jobs in the total population), koeficijent opterećenosti radnog stanovništva starim stanovništvom (CBW - Coefficient of the burden on the working population for supporting the elderly population), udeo zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupnom broju zaposlenih (PAGRWP - The share of employment in agriculture, forestry and fisheries in the total number of employees), prihodi iz budžeta po glavi stanovnika (BIPC - Revenue and income from the budget per capita), gustina naseljenosti (PDN - Population density) i nezaposleni na 1000 stanovnika (UNP - Unemployed population per 1000 inhabitants). Zavisne promenljive su četiri statistička regiona formirana po NUTS II klasifikaciji: Vojvodina, Beogradski region, Šumadija sa Zapadnom Srbijom i Istočna i Južna Srbija. U istraživanju su zastupljeni podaci za sve opštine u Republici Srbiji (ukupno 160): u Vojvo-

dini 45, Beogradskom regionu 10, Šumadiji i Zapadnoj Srbiji 52 i u regionu Istočne i Južne Srbije 47 opština.

Za statističku analizu prikupljenih podataka korišćena su dva multivarijaciona metoda: diskriminaciona analiza i multinominalna logistička regresija. Diskriminaciona analiza je metod koji omogućava razlikovanje dve ili više grupa podataka na osnovu izmerenih vrednosti p numeričkih promenljivih na jedinicama posmatranja. Cilj analize je da se višedimenzionalne opservacije razvrstaju na što bolji način u grupe i/ili da se nova opservacija klasifikuje u jednu od definisanih grupa. Razvrstavanje se vrši na osnovu diskriminacione funkcije, koja je linearna funkcija numeričkih promenljivih.

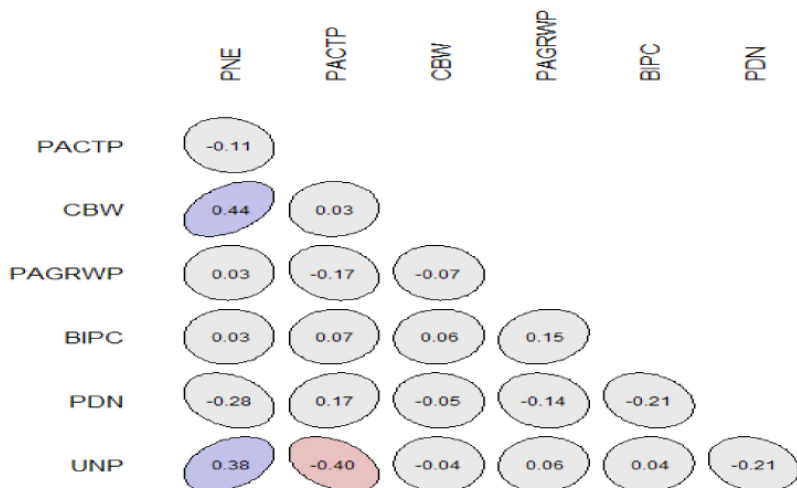
Testiranje pretpostavki diskriminacione analize

Diskriminaciona analiza predstavlja parametarski model multivarijacione analize koji počiva na sledećim pretpostavkama: 1) da ne postoji velika korelacija objašnjavajućih promenljivih, 2) varijanse i kovarijanse parova objašnjavajućih promenljivih pojedinih grupa su jednake (homogene) i 3) da objašnjavajuće promenljive imaju normalnu raspodelu.

Prilikom provere kolinearnosti objašnjavajućih promenljivih koristi se korelaciona matrica unutar grupa koja prikazuje korelaciju između objašnjavajućih promenljivih (slika 1). Na osnovu slike 1 vidimo da se najveće vrednosti koeficijenata korelacije vide u slaganju koeficijenta opterećenosti radnog stanovništva starim i procenta populacije bez obrazovanja u ukupnoj populaciji ($r=0.44$). Zatim, nezaposleni na 1000 stanovnika i stanovništvo bez obrazovanja ($r=0.38$), dok negativnu korelaciju pokazuje slaganje nezaposleni na 1000 stanovnika i aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje ($r=-0.40$)

Precizniji odgovor na ovo pitanje daje sagledavanje razlike između matrice strukture i koeficijenata diskriminacionih funkcija.

Slika 1 Korelaciona matrica objašnjavajućih promenljivih

Prilikom testiranja homogenosti varijanse individualnih varijabli između grupa koristili smo Levenov test za testiranje homogenosti varijanse (tabela 1) i Braun-Forsajtov (Brown-Forsythe) test jednakosti aritmetičkih sredina grupa (tabela 2). Za razliku od Braun-Forsajtovog testa, koji predstavlja rezultat jednosmerne analize varijanse o apsolutnim odstupanjima od medijane, Levenov test koristi odstupanja od aritmetičke sredine. Dok se prvi test preporučuje za podatke koji nisu normalno raspoređeni, Levenov test obezbeđuje najbolju statističku moć za simetrične distribucije.

Tabela 1 *Testiranje homogenosti varijansi*

promenljive	Levenova statistika	df1	df2	značajnost
PNE	17,964	3	156	0,000
PACTP	6,774	3	156	0,000
CBW	15,666	3	156	0,000
PAGRWP	28,343	3	156	0,000
BIPC	0,854	3	156	0,467
PDN	45,745	3	156	0,000
UNP	9,919	3	156	0,000

Rezultati Levenovog testa u svim varijablama, osim prihoda iz budžeta po glavi stanovnika, pokazuju heterogenost varijanse. Kako je Broun-Forsajtov test dizajniran za testiranje grupa u slučaju heterogenih varijansi, podaci prikazani u tabeli 2 pokazuju da su grupne sredine visoko statistički značajne.

Tabela 2 *Testiranje jednakosti sredina*

promenljive	Broun-Forsajtova statistika	df1	df2	značajnost
PNE	33,046	3	104,408	0,000
PACTP	7,070	3	130,991	0,000
CBW	23,019	3	93,831	0,000
PAGRWP	35,426	3	74,790	0,000
BIPC	14,569	3	93,322	0,000
PDN	6,163	3	15,012	0,006
UNP	10,922	3	134,743	0,000

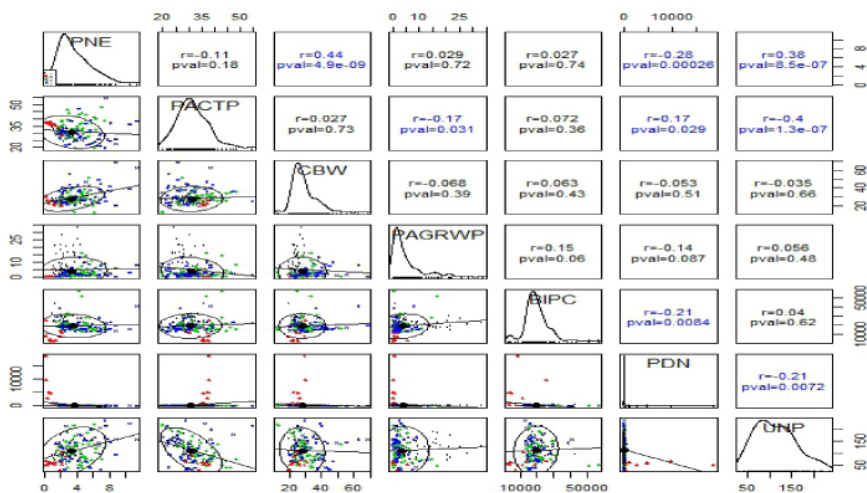
Upotreba diskriminacione analize pretpostavlja postojanje homogenosti grupnih matrica kovarijansi, koja se u multivarijacionoj analizi uobičajeno proverava Boks M statistikom (tabela 3). Međutim, statistička značajnost Boks M statistike može biti posledica odstupanja podataka od normalne distribucije, a ne zbog nejednakosti kovarijanse matrica. Rezultati prikazani u tabeli 3 pokazuju da nije postignuta kompletna saglasnost sa multidimenzionalnom normalnom distribucijom.

Tabela 3 Rezultati Boks M testa

Boks M		1438,221
F	aproksimacija	15,261
	df1	84
	df2	12372,565
	značajnost	0,000

Poslednja pretpostavka diskriminacione analize odnosi se na normalnost i linearnost originalnih podataka. Na slici 2 prikazane su raspodele originalnih podataka svih promenljivih uključenih u istraživanje, kao i nestandardne opservacije. Pored toga što promenljive, sa izuzetkom procenta aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje (PACTP) i stope nezaposlenih (UNP), pokazuju odstupanje od normalne raspodele, originalni podaci su opterećeni i velikim brojem nestandardnih opservacija.

Slika 2 Normalnost i linearnost raspodela originalnih podataka

Za detaljnije testiranje univarijacione normalnosti koristili smo nekoliko testova: Anderson-Darlingov test, Lilieforsov, Šapiro-Vilkov, Pirsonov χ^2 -test i Žarg-Berov test. Njihove vrednosti nalaze se u tabeli 4 i u saglasnosti su sa našim zaključcima izvedenim na osnovu slike 2.

Tabela 4 *Vrednosti testova univarijacije normalnosti*

Varijable	Test univarijacije normalnosti	Statistika testa	p-vrednost
PNE	Anderson-Darling	3,0145	1,337e-07
	Lilliefors	0,1142	2,671e-05
	Shapiro-Wilk	0,9362	1,389e-06
		42,4	5,633e-05
	Pearson χ^2 Jargue Bera	32,9458	7,013e-08
PACTP	Anderson-Darling	0,734	0,05465
	Lilliefors	0,0577	0,2159
	Shapiro-Wilk	0,9739	0,004021
		9,6	0,7263
	Pearson χ^2 Jargue Bera	18,8185	8,196e-05
CBW	Anderson-Darling	5,8088	2,323e-14
	Lilliefors	0,1488	3,031e-09
	Shapiro-Wilk	0,8617	5,754e-11
		63,6	1,183e-08
	Pearson χ^2 Jargue Bera	237,752	2,2e-16
PARRWP	Anderson-Darling	13,9546	2,2e-16
	Lilliefors	0,2075	2,2e-16
	Shapiro-Wilk	0,7373	1,332e-15
		175,2	2,2e-16
	Pearson χ^2 Jargue Bera	259,4046	2,2e-16
BIPC	Anderson-Darling	4,2	1,748e-10
	Lilliefors	0,1268	1,33e-06
	Shapiro-Wilk	0,8911	1,788e-09
		50,4	2,545e-06
	Pearson χ^2 Jargue Bera	218,8489	2,2e-16
PDN	Anderson-Darling	Inf	NA
	Lilliefors	0,454	2,2e-16
	Shapiro-Wilk	0,1865	2,2e-16
		1310,5	2,2e-16
	Pearson χ^2 Jargue Bera	38131,4	2,2e-16
UNP	Anderson-Darling	1,0613	0,008452
	Lilliefors	0,079	0,0162
	Shapiro-Wilk	0,9731	0,003277
		18,2	0,1501
	Pearson χ^2 Jargue Bera	6,5044	0,03869

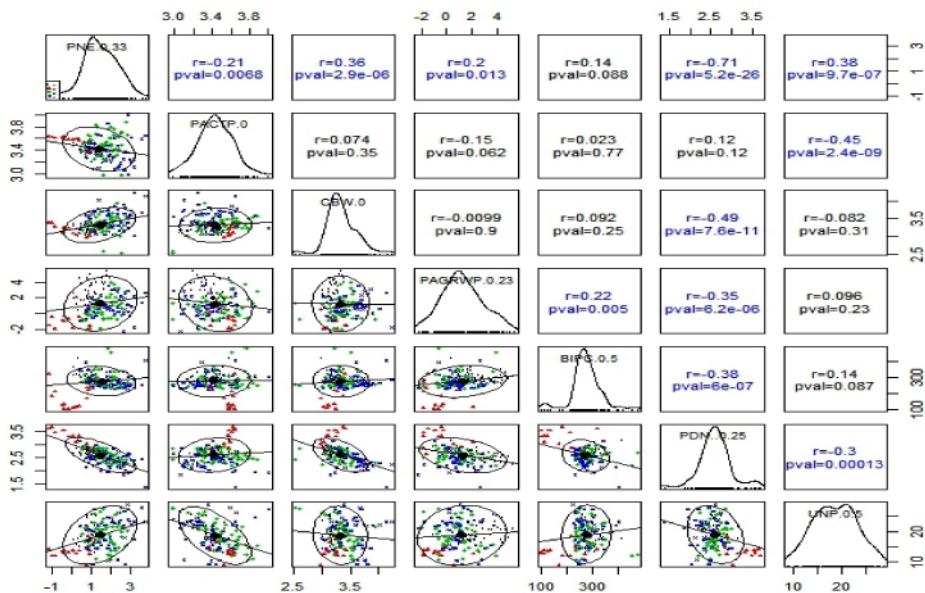
S obzirom da na osnovu originalnih promenljivih nije postignuta kompletna saglasnost ni primenom univarijacije normalne distribucije, ni multivarijacionom normalnom distribucijom – zbog čega nije ispunjena poslednja pretpostavka diskriminacione analize –, primenjena je višedimenziona Boks-Koksova transformacija podataka, a njene vrednosti prikazane su u tabeli 5.

Tabela 5 Vrednosti Boks-Koksove transformacije multivariijacione normalnosti

Promenljive	Procenjena moć	Standardna greška	Donja granica Valdovog intervala	Gornja granica Valdovog intervala
PNE	0,2329	0,0839	0,0683	0,3974
PACTP	-0,5034	0,3319	-1,1540	0,1471
CBW	-0,2691	0,1828	-0,6274	0,0893
PAGRWP	0,2299	0,0458	0,1401	0,3197
BIPC	0,5250	0,1016	0,3259	0,7240
PDN	-0,2454	0,0393	-0,3223	-0,1684
UNP	0,5177	0,1550	0,2139	0,8215

Rezultati Boks-Koksove transformacije promjenljivih prikazani su i slikom 3. Osim što je postignuta bolja saglasnost raspodela transformisanih podataka sa normalnom raspodelom, transformacija je uticala i na smanjenje broja nestandardnih opservacija, što analizi daje bolje mogućnosti za tačnije izdvajanje diskriminacionih funkcija.

Slika 3 Boks-Koksova transformacija promenljivih

Rezultati diskriminacione analize

Za ocenu učešća individualnih promjenljivih u razdvajanju grupa primenjeni su testovi za poređenje grupnih sredina individualnih promjenljivih: Vilks Lambda i F test. Najmanja vrednost prvog testa (te najveća vrednost F testa) pokazuje najznačajnije učešće date promjenljive u razdvajanju regiona. Na osnovu izračunatih vrednosti ovih testova (tabela 6) vidimo da Gustina naseljenosti ima najmanju vrednost Wilks Lambda testa (0,561) i F test iznosi 40,753. Druga promjenljiva po značaju u razlikovanju regiona je Procenat stanovništva bez obrazovanja (Wilks Lambda – 0,576 i F test – 38,214), dok treće mesto zauzima Udeo zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u ukupnom broju zaposlenih (Wilks Lambda – 0,593 i F test – 35,644).

Tabela 6 Testovi jednakosti sredina grupa

Transformisane promjenljive	Vilks Lambda	F	df1	df2	značajnost
PNE	0,576	38,214	3	156	0,000
PACTP	0,893	6,212	3	156	0,001
CBW	0,742	18,060	3	156	0,000
PAGRWP	0,593	35,644	3	156	0,000
BIPC	0,669	25,685	3	156	0,000
PDN	0,561	40,753	3	156	0,000
UNP	0,842	9,723	3	156	0,000

Prva diskriminaciona funkcija (gustina naseljenosti) objašnjava 49% različitosti između regiona u Srbiji, druga (neobrazovano stanovništvo) 46,2%, dok je trećom (zaposleni u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu) objašnjeno samo 4,8% regionalnih razlika (tabela 7).

Tabela 7 Svojstvene vrednosti

Funkcije	svojstvene vrednosti	Varijansa (%)	Kumulativ (%)	Kanonička korelacija
1	1,505 ^a	49,0	49,0	0,775
2	1,419 ^a	46,2	95,2	0,766
3	0,148 ^a	4,8	100,0	0,359

a. U analizi su korišćene prve 3 kanoničke diskriminacione funkcije

Tabela 8 Značajnost diskriminacionih funkcija

test funkcija	Vilks Lambda	Hi kvadrat	df	značajnost
1 kroz 3	0,144	297,785	21	0,000
2 kroz 3	0,360	156,857	15	0,000
3	0,871	21,239	5	0,001

Koeficijenti standardizovane kanoničke diskriminacione funkcije dozvoljavaju da međusobno upoređujemo nezavisne promenljive merene na različitim skalama. Oni takođe pokazuju značajnost nezavisnih promenljivih (veći koeficijent znači veći doprinos nezavisne promenljive diskriminaciji između grupa). U prvoj diskriminacionoj funkciji najveća vrednost ovog koeficijenta izračunata je kod promenljive koja pokazuje procenat zaposlenih u poljoprivredi od ukupnog broja zaposlenih (0,897). U drugoj diskriminacionoj funkciji najznačajnija promenljiva je stanovništvo bez obrazovanja (0,560), dok je u trećoj izdvojena promenljiva procenat aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje (0,738) (tabela 9).

Tabela 9 Koeficijenti standardizovane kanoničke diskriminacione funkcije

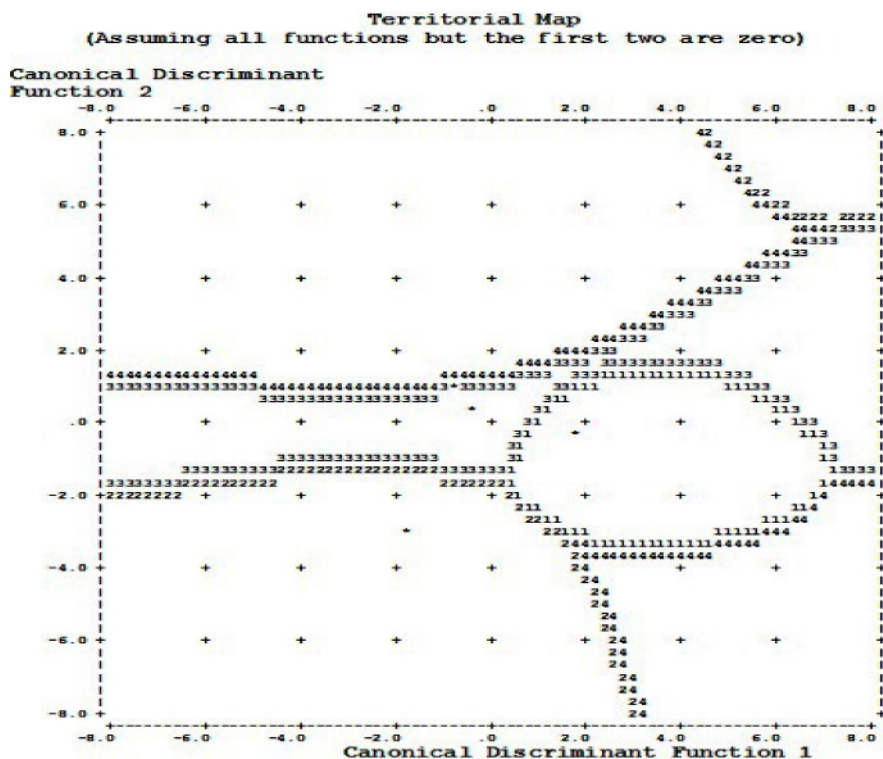
Transformisane promenljive	Funkcije		
	1	2	3
PNE	-0,453	0,560	0,608
PACTP	-0,055	-0,199	0,738
CBW	-0,376	0,273	-0,522
PAGRWP	0,897	-0,230	-0,159
BIPC	0,478	0,439	0,393
PDN	-0,142	-0,337	0,354
UNP	0,260	0,177	0,082

Matrica strukture izračunava korelaciju između svake nezavisne promenljive i diskriminacione funkcije, tj. redosled nezavisnih promenljivih po značaju razdvajanja. Ovaj redosled izdvojenih promenljivih bi po pravilu trebalo da bude identičan sa rezultatima testova jednakosti sredina grupa i koeficijenata standardizovane kanoničke diskriminacione funkcije. Neslaganje redosleda promenljivih kod F vrednosti (tabela 6) i matrice strukture (tabela 10) posledica je kolinearnosti objašnjavajućih promenljivih. Najveća korelacija izračunata je kod učešća onih koji rade u poljoprivredi i prve diskriminacione funkcije ($r=0,665$), zatim gustine naseljenosti i druge diskriminacione funkcije ($r=-0,725$) i potom kod aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje i treće diskriminacione funkcije ($r=0,576$).

Tabela 10 *Matrica strukture*

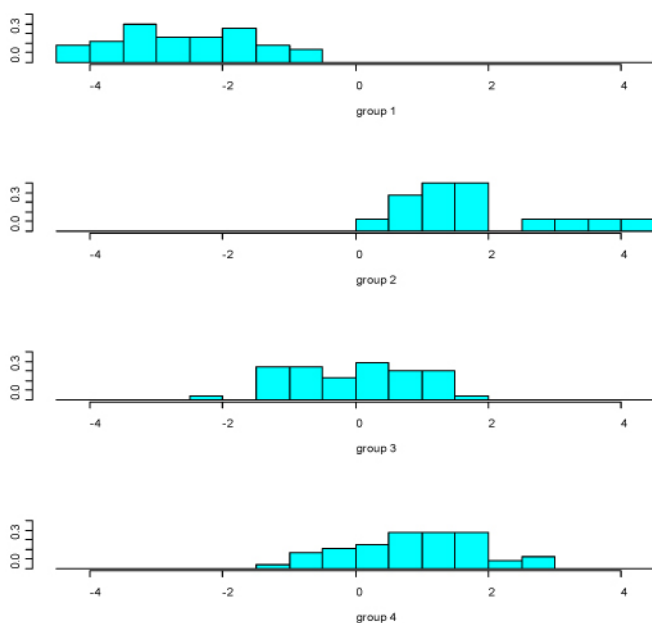
transformisane promenljive	funkcije		
	1	2	3
PAGRWP	0,665	0,090	-0,236
BIPC	0,405*	0,401	0,359
PDN	-0,146	-0,725*	0,179
PNE	-0,101	0,710*	0,158
UNP	0,160	0,323	-0,006
PACTP	-0,115	-0,188	0,576*
CBW	-0,252	0,394	-0,455*

Na osnovu teritorijalne mape možemo zaključiti da prva diskriminaciona funkcija, odnosno gustina naseljenosti, dobro razdvaja region Vojvodine i Beograda, dok učešće stanovništva bez obrazovanja u ukupnom stanovništvu najviše utiče na različitost regiona Beograda od Istočne i Južne Srbije.

Razlike u regionima Srbije, na istim pokazateljima, pratili smo i na osnovu prethodnog popisa obavljenog 2002. godine (vidi Sokolovska, 2012). Tadašnja najveća razlika između regiona ogledala se u učešću stanovništva bez obrazovanja u ukupnom stanovništvu. Ovaj pokazatelj podelio je regione na dve veće celine (slika 4). Prvu, činili su regioni Beograda (prva grupa) i Vojvodine (druga grupa), a drugu regioni Šumadije i Zapadne Srbije (treća) i Istočne i Južne Srbije (četvrta grupa). U odnosu na učešće stanovništva bez obrazovanja koje je sa 64,7% objašnjavalo regionalne razlike, gustina naseljenosti objašnjavala je samo 26,2% varijabiliteta.

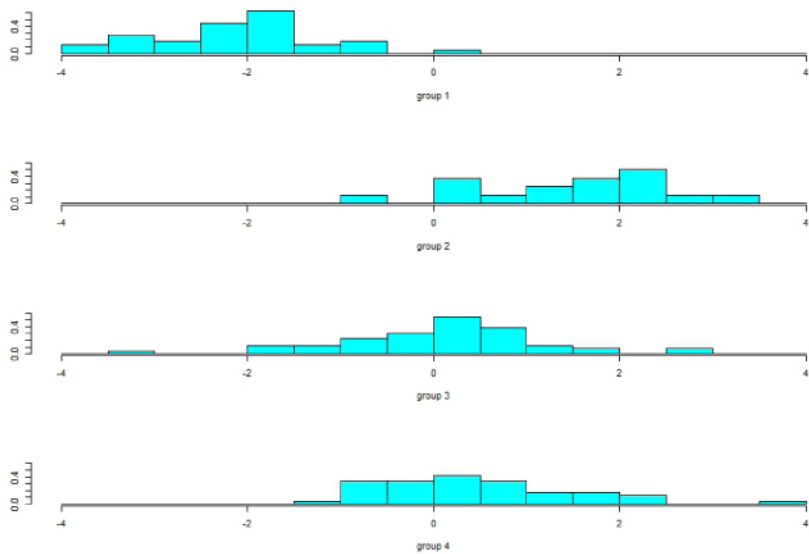
Slika 4 Histogrami za prvu diskriminacionu funkciju
(stanovništvo bez obrazovanja),
popis 2002. godine

U narednih deset godina, na teritoriji Srbije odigravala su se velika migracijska kretanja ka velikim urbanim centrima što je imalo za posledicu povećanje broja stanovnika Beograda, Novog Sada i drugih većih gradova s jedne strane i smanjenje broja stanovnika (većinom radno aktivnog) u manjim naseljima s druge. Povećana prostorna pokretljivost stanovništva zbog traženja zaposlenja objašnjava i rezultate ovog istraživanja. Zbog toga je gustina naseljenosti varijabla koja je sa 49% objasnila regionalne razlike u Srbiji 2011. godine (slika 5). I ovom prilikom su regioni Šumadije i Zapadne

Srbije (treća grupa na grafikonu 5) i Istočne i Južne Srbije (četvrta grupa) slični po gustini naseljenosti, naspram Vojvodine (prva grupa) i Beograda (druga grupa).

Slika 5 *Histogrami za prvu diskriminacionu funkciju (gustina naseljenosti), popis 2011. godine*

LITERATURA

- 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Age and Sex (2012). Beograd: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Economic Activity (2012). Beograd: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Educational Attainment, Literacy and Computer Literacy (2012). Beograd: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Bakarić-Rašić, I. (2005). Primjena faktorske i klaster analize u otkrivanju regionalnih nejednakosti. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 105: 53-76.
- Hosmer, D. W., S. Lemeshow, R. X. Sturdivant (2013). *Applied Logistic Regression*. John Wiley & Sons, Inc.
- Opštine i regioni u Republici Srbiji (2012). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rovan, J., J. Sambt (2003). Socio-economic Differences Among Slovenian Municipalities: A Cluster Analysis Approach. *Metodološki zvezki*, 19: 265-278.
- Sokolovska, V. (2012). Regionalne razlike u Srbiji. U: V. Sokolovska, D. Marinković (ur.), *Regioni i regionalizacija: sociološki aspekti*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 137-155.
- Szekely, G. J., M. L. Rizzo (2005). Hierarchical Clustering via Joint Between-Within Distances: Extending Ward's Minimum Variance Method. *Journal of Classification* 22 (2): 151-183.

Ana Bilinović
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

STAMBENI ARANŽMANI MLADIH U PROCESU TRANZICIJE U ODRASLOST U REGIONALNOM KONTEKSTU

U radu se opisuju i analiziraju stambeni aranžmani mladih u procesu tranzicije u odraslost, starosti između petnaest i trideset i pet godina, u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. U Evropi su u navedenom kontekstu identifikovana tri regionalna obrasca. U južnoj Evropi se zapaža fenomen prolongirane mladosti, gde mladi ostaju u roditeljskom domu produžen period vremena i ispoljavaju tendenciju direktnog prelaza iz roditeljskog doma ka sklapanju braka i roditeljstvu. U severnoj Evropi mladi ranije napuštaju porodični dom i češće žive sami ili u kohabitaciji. Skandinavske zemlje čine ekstremno primer ponašanja na severu, sa posebno ranim napuštanjem roditeljskog doma i velikom proporcijom parova u kohabitaciji. Sjedinjene Američke Države nije lako „ukopiti“ u bilo koji od navedenih evropskih klastera. Između mladih belaca, crnaca i hispanoamerikanaca u Sjedinjenim Američkim Državama postoje značajni varijeteti u porodičnim i stambenim aranžmanima. Belci imaju stope formalnog braka uporedive sa zemljama južne Evrope, ali karakteristiku ranog odlaska mladih iz roditeljskog doma sličniju nordijskim zemljama. Popularnost proširene porodice među crncima i hispanoamerikancima je slična kao u zemljama južne Evrope, dok je rani odlazak iz roditeljskog doma od strane ovih grupa pre karakteristika nordijskih zemalja.

Ključne reči: stambeni aranžmani, regioni, mladost, postadolescencija, odraslost.

Teorijsko - empirijski okvir analize

Porodični život mladih kao kompleksan i višedimenzionalan fenomen predstavlja jednu od tema kojoj se posvećuje sve više pažnje u okviru savremene sociologije omladine. U istraživačkoj praksi na ovom polju proučavanja istrajavaju dve manjkavosti koje se ogledaju u „odvojenom proučavanju porodice i omladine, kao i svojevrsnom zanemarivanju porodičnih odnosa kao važnog segmenta života mladih ljudi“ (Čičkarić 2009: 220). Retke su

studije koje se bave karakteristikama porodica u kojima mladi odrastaju (v. Aquilino 1991), a istraživanja se uglavnom fokusiraju na stavove mladih prema zasnivanju sopstvene porodice, partnerstvu, bračnoj zajednici i dobijanju potomstva (v. Buck and Scott 1993; Cordon 1997). Posebno nedostaju studije koje uspevaju da prepoznaju na koji je način život mladih uslovljen normativnom i socio-ekonomskom strukturom, vladajućim sistemom vrednosti, obrascem individualizacije, rodnom, klasnom i nacionalnom pripadnošću, specifičnim obrascem međugeneracijskih odnosa, kao i ličnim aspiracijama u pogledu ostvarenja životnih ciljeva.

U okviru savremenih koncepata porodice i odrastanja mladih posebno je prominentan koncept tranzicije ka svetu odraslih, nastao tokom '90-ih godina 20. veka na tragu diskursa o individualizaciji i globalizaciji (v. Beck 2001; Beck and Beck-Gernsheim, navedeno prema Čičkarić 2009; Giddens 1991;1992; Bauman 2009). Koncept akcentuje promene obrazaca odrastanja koje se manifestuju u vidu prolongirane mladosti i „postadolescencije“ (v. Tomanović 2012; Segalan 2009) kao produženja adolescentnog perioda kroz prolongirano školovanje, odlaganje obaveza, osamostaljivanja, zapošljavanja i zasnivanja porodice. Ovaj period se karakteriše i istraživanjem identiteta i nestabilnošću, fokusiranjem na sopstvena osećanja i isprobavanjem mogućnosti vezanih za ljubav i rad, u nekih slučajevima sve do kasnih tridesetih godina. I dalje je prisutna dilema „da li je postadolescencija nov period u životnom toku nastao produžavanjem i fragmentisanjem tranzicije u odraslost (v. Galland, navedeno prema Tomanović 2012: 22) ili jedna od varijanti mladosti nastala njenim produžavanjem“ (v. Bendit, navedeno prema Tomanović 2012: 22). U literaturi na ovom polju proučavanja (v. Segalan 2009; White 1994; Holdsworth 2000; Avery, Goldscheider and Speare 1992; Nilsson and Strandh 1999; White and Clein 2008; Jarić i Živadinović 2012; Tomanović 2012; Čičkarić 2009; Tripković 2009) je prisutan i termin „mlad odrastao“ koji implicira promenjene ekonomske uslove koji vode snižavanju društvenog položaja mladih i njihovim nesigurnim životnim putanjama. Za razliku od koncepta postadolescencije „koncept mlad odrastao akcentuje strukturalne faktore, naspram individualnih faktora, ne isključujući promene identiteta mlade osobe povezane sa individualizacijom biografija“ (v. Tomanović 2012: 22).

Navedeni termini naglašavaju svojevrsni raskorak u odnosima roditelja i dece u savremenoj porodici u smislu da „mladi u određenim godinama stižu autonomiju, ali uz produžavanje njihove ekonomske zavisnosti, ovaj autoritet slabi, a moć starije generacije raste“ (Čičkarić 2009: 220). Može se konstatovati da u savremenoj porodici ne postoji linearni model odrastanja, odnosno, da životne putanje mladih nisu više tako predvidive i statične, već heterogene.¹ Porodični odnosi su veoma fleksibilni, sa „redefinisanim ulo-

1 O ovome svedoči koncept „fragmentovane kontekstualizacije“ koji podrazumeva „transformaciju nekadašnjeg linearnog procesa tranzicije u jo-jo fenomen, paradigmu individualnog izbora i planiranja

gama i novim modelima pregovaranja među generacijama“ (Čičkarić 2009: 228). U globalnom kontekstu je ustanovljena velika raznolikost tranzicionih režima mladih (up. Esping-Andersen 1990) koji su uslovljeni dominantnim i od mlade osobe prihvaćenim normativnim okvirom, strukturalnim (materijalnim) uslovima, institucionalnim kontekstom i specifičnim socijalnim, kulturnim, materijalnim i emocionalnim resursima roditelja, kao (i dalje) istrajnim faktorima koji određuju proces tranzicije mladih ka svetu odraslih.²

Analiza stambenih aranžmana je od velikog interesa za svakoga ko se bavi istraživanjem tranzicije mladih u odraslost. Stambeni aranžmani se odnose na ljude sa kojima osoba deli domaćinstvo (Iacovou 2002: 41). U tom kontekstu, mladi mogu živeti samostalno ili sa roditeljima, partnerom, decom, srođnicima ili prijateljima.

Tranzicija u odraslost može se konceptualizovati kao ona koja uključuje prelaz iz položaja zavisnosti od roditelja ka nezavisnosti u brojnim oblastima. Ostvarivanje stambene autonomije (napuštanje roditeljskog doma i zasnivanje sopstvenog doma i porodice) i ekonomske nezavisnosti (sticanje sopstvenog dohotka) predstavljaju dva najvažnija aspekta ove tranzicije. Većina radova na temu determinanti stambenih aranžmana mladih je pisan u analitičkom okviru i bavi se (gotovo) isključivo analizom ovih aranžmana u konkretnoj zemlji (v. Nilsson and Strandh 1999; Holdsworth 2000; Tomanović i Ignjatović 2006a; 2006b). Razumevanje načina na koji se stambeni aranžmani mladih razlikuje među zemljama je ključno za interpretaciju pojedinačnih nalaza u širem kontekstu. Komparativna istraživanja koja se u ovom kontekstu bave interaktivnim dejstvom porodičnih odnosa, vladajućih normi i vrednosti, strukture tržišta rada, obrazovanja i mehanizama državne i društvene podrške su izuzetno retka (v. Cordon 1997).

Usled nedostatka komparativnih studija na ovu temu, rad će se uveliko fokusirati na rezultate jednog od malobrojnih sveobuhvatnijih istraživanja stambenih aranžmana mladih u periodu tranzicije u odraslost, sprovedenog na teritoriji Evrope i Sjedinjenih Američkih Država '90-ih godina 20. veka (v. Iacovou 2002). Istraživanje se fokusiralo na stambene aranžmane „mladih“ u širokom opsegu od 15-35 godina starosti. Iako je teško zamisliti definiciju mladosti koja se proteže kroz četvrtu deceniju života, odlazak iz porodičnog doma, partnerstvo i roditeljstvo su u nekim zemljama odloženi do te mere da bi sužavanje fokusa na mlađu starosnu grupu propustilo veliki deo relevantnih informacija.

koja se očituje u interferenciji i čak inverziji poteza u izboru partnerstva, obrazovanja, karijere, rada, porodice i osamostaljenja“ (Morch, navedeno prema Čičkarić 2009: 221).

2 Tranzicija ne mora nužno da se odvija u skladu sa procesom odrastanja i može biti spora ili brza. Spora tranzicija je identifikovana kod mladih iz porodica koje pripadaju srednjoj klasi, kod kojih je ulazak u svet odraslih prolongiran studiranjem, odlaganjem braka i zasnivanja porodice. Brza tranzicija je karakteristična za radničku klasu, gde se obrazovanje mladih prekida posle srednje škole nakon koje se oni mahom zapošljavaju i zasnivaju porodice. Ovi brakovi u velikom broju slučajeva propadnu (Čičkarić 2009: 221).

Podaci o stambenim aranžmanima mladih u 13 evropskih zemalja (Finska, Danska, Holandija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Belgija, Nemačka, Austrija, Grčka, Portugalija, Španija, Italija, Irska) su prikupljeni posredstvom *Komisije za domaćinstva Evropske Zajednice* (EHP). Reč je o komparativnoj longitudinalnoj studiji finansiranoj od strane Evropske Unije (Iacovou 2002: 44). Podaci EHP-a predstavljaju prilično velik skup podataka i sadrže informacije o više od 37000 individua između 15 i 35 godina starosti, kao i podatke o individualnim karakteristikama, dohotku i rashodima, obrazovanju, zaposlenju i nezaposlenosti i brojnim indikatorima zadovoljstva životom (Iacovou 2002: 44). S obzirom da su ista pitanja postavljana u svim navedenim zemljama, rezultati su direktno uporedivi. Prvi talas podataka od strane EHP je prikupljen 1994. godine. Iako su dva kasnija talasa podataka takođe dostupna, za analizu je korišćen prvi talas, s obzirom da u nekoliko zemalja mladi nisu dosledno praćeni nakon napuštanja roditeljskog doma. Iz tog razloga, iako su podaci iz 1994. godine malo stariji, svakako su reprezentativniji i obuhvatniji. Dve zemlje (Austrija 1995. godine i Finska 1996. godine) su kasnije pridružene projektu i za njih su korišćeni podaci o domaćinstvima iz navedenih godina.

Podaci za Sjedinjene Američke Države su prikupljeni 1993. godine, posredstvom *Panel studije dinamike dohotka* (PSID) koja takođe predstavlja obimni longitudinalno prikupljen skup podataka o domaćinstvima, od strane Univerziteta u Mičigenu (Iacovou 2002: 44). Evidentno je da su podaci o stambenim aranžmanima za Sjedinjene Američke Države godinu dana stariji od podataka za Evropu, ali ovo ima minimalan uticaj na uporedivost rezultata.

Unutar Evrope su se izdvojila tri opšta modela domaćinstava i tranzicionih režima mladih (v. Cordon 1997; Iacovou 2002): *južni model*, kojeg karakteriše kasno napuštanje porodičnog doma i manje više direktni prelazak iz matične porodice ka sklapanju braka i roditeljstvu; *severni model*, kojeg karakteriše rani odlazak iz porodičnog doma i varijeteti u prelazu ka stupanju u brak i roditeljstvo; i *nordijski model*, na koji se može gledati kao na ekstremnu verziju severnog modela domaćinstava. Mnogi podaci u radu će biti predstavljeni na način koji naglašava grupe zemalja obihvaćene navedenim modelima. Potrebno je napomenuti da „modeli“ nisu korišćeni u striktno geografskom smislu. Nordijska grupa zemalja se sastoji od Finske, Danske i (bihevioralno slične ali geografski ne-nordijske) Holandije. Grupa severno-evropskih zemalja se sastoji od Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Belgije, Nemačke i Austrije. Zemlje okarakterisane južnim modelom čine Italija, Španija, Portugal i Grčka, sa (geografski ne baš odgovarajućom) Irskom. Unutar Sjedinjenih Američkih Država najveće razlike u stambenim aranžmanima postoje između različitih etničkih grupa i stoga su informacije tabularno predstavljene odvojeno za belce, crnce i hispanoamerikance. Iako *Panel studija dinamike prihoda* (PSID) definiše još nekoliko drugih

etničkih grupa, nijedna od njih nije prisutna u dovoljnom broju da bi omogućila detaljniju analizu stambenih aranžmana.

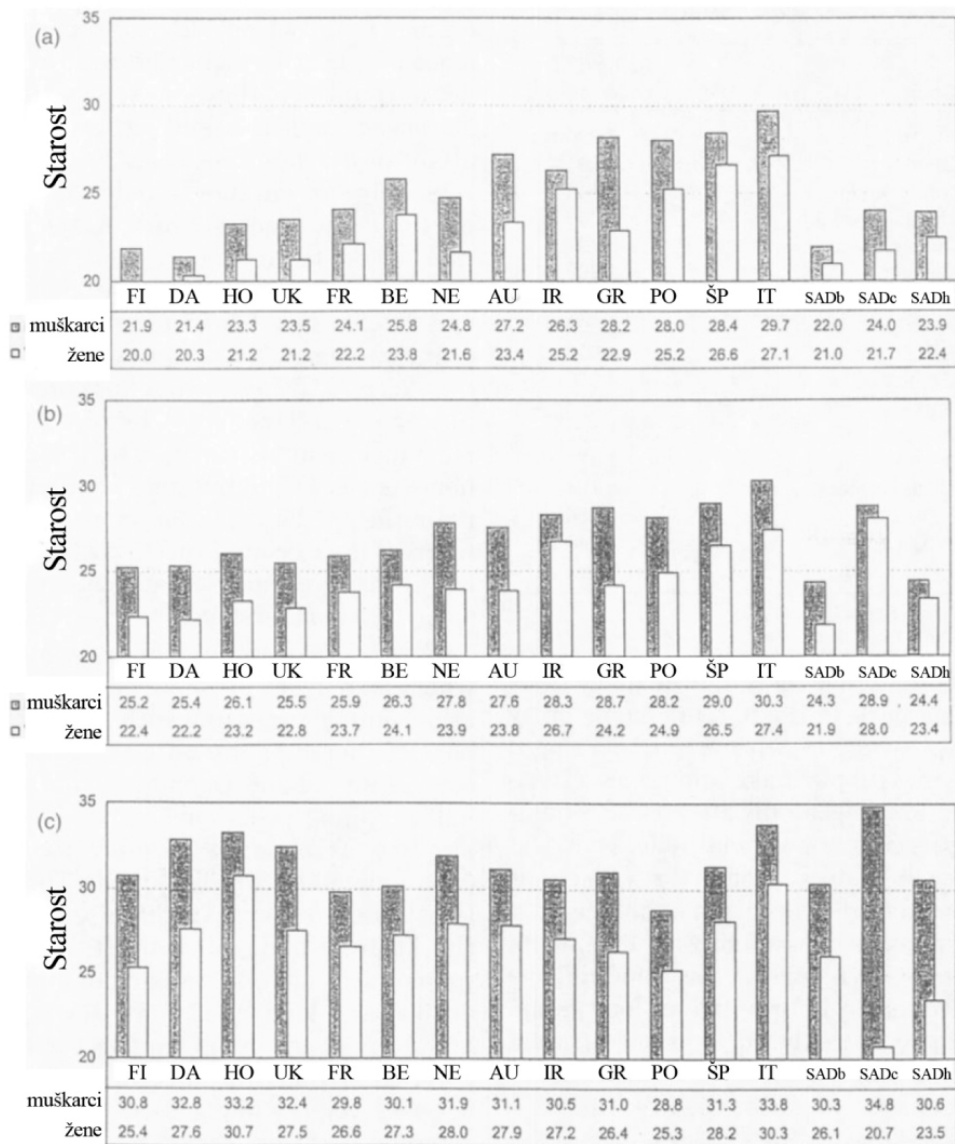
Analiza stambenih aranžmana je na mestima gde su podaci to omogućili, prikazana odvojeno za muški i ženski pol. Primetno je da su stambeni aranžmani muškaraca i žena veoma slični, sa jednom značajnom razlikom - žene teže da načine prelazak iz roditeljskog doma u partnerstvo i roditeljstvo ranije od muškaraca (Buck and Scott 1993; Iacovou 2002). Ovaj starosni jaz se ne razlikuje po kohortama i približno je isti za one u braku i parove u kohabitaciji. Sa druge strane, starosni jaz među polovima varira među zemljama. U većini zemalja prosečan starosni jaz iznosi malo više od dve godine. U Italiji je tri godine, a najveći je u Grčkoj gde je pet godina. Najmanji starosni jaz je u Irskoj, Finskoj i među hispanoamerikancima i crncima u Sjedinjenim Američkim Državama, gde su muškarci u proseku manje od dve godine stariji od njihovih partnerki (Iacovou 2002: 43).

U daljem delu rada će se posredstvom podataka iz navedenog istraživanja (Iacovou 2002) predložiti na nivou Evrope i Sjedinjenih Američkih Država, analizirati najveće tranzicije u stambenim aranžmanima: napuštanje roditeljskog doma, ulazak u partnerstvo i rađanje dece/roditeljstvo. Posebna pažnja će se posvetiti elaboraciji rezultata istraživanja u svetlu širih situacionih okolnosti mladih u internacionalnoj perspektivi.

Osnovne komponente procesa tranzicije mladih u odraslost

U smislu stambenih aranžmana, najvažnije komponente tranzicije mladih u odraslost su tranzicija iz roditeljskog doma, tranzicija iz samačkog statusa ka životu sa partnerom i tranzicija ka roditeljstvu. Ove komponente ne konstituišu „savršenu“ definiciju tranzicije mladih u odraslost iz razloga što pojedini ljudi nikada ne načine jednu ili više spomenutih tranzicija, dok neki načine tranziciju da bi je kasnije preokrenuli, na primer, vraćanjem u roditeljski dom ili raskidom partnerstva/razvodom (Cordon 1997; Čičkarić 2009; Tomanović 2012). Usled velike složenosti „ponovljenih“, odnosno „preokrenutih“ tranzicija, njihova analiza se ovom prilikom neće razmatrati.

Figura 1 ilustruje razlike među zemljama po pitanju starosnog doba u kojem ljudi čine navedene tri tranzicije.

Figura 1 (Iacovou 2002: 46): a) starosno doba do kojeg je 50% mladih napustilo roditeljski dom; b) starosno doba do kojeg 50% mladih živi sa partnerom; c) starosno doba do kojeg 50% mladih živi/stanjuje sa decom. FI=Finska, DA= Danska, HO=Holandija, UK=Ujedinjeno Kraljevstvo, FR=Francuska, BE=Belgija, NE=Nemačka, AU=Austrija, IR=Irska, GR=Grčka, PO=Portugalija, ŠP=Španija, IT=Italija, SADb= belci u SAD-u, SADc= crnci u SAD-u, SADh=hispanoamerikanci.

Figura 1a pokazuje godine starosti do kojih 50% mladih u svakoj od navedenih zemalja živi van roditeljskog doma. Starosni opseg se kreće od 20 godina starosti za žene u Finskoj i Danskoj do žena starijih od 27 godina u Italiji, do gotovo 30 godina starosti za muškarce u Italiji. Mladi u zemljama severne Evrope napuštaju roditeljski dom mnogo ranije nego mladi u zemljama južne Evrope, a najranije u nordijskim zemljama (Iacovou 2002: 45). Odlazak mladih iz roditeljskog doma se takođe događa relativno rano u Sjedinjenim Američkim Državama, posebno među belcima, gde je prosečno doba za odlazak iz roditeljskog doma 21 godina za žene i 22 godine za muškarce. U svakoj od navedenih zemalja žene napuštaju roditeljski dom ranije nego muškarci. Ovo je posebno izraženo u Grčkoj, gde žene napuštaju roditeljski dom u proseku 5 godina ranije nego što to čine muškarci.

Figura 1b pokazuje godine starosti do kojih 50% mladih u svakoj od navedenih zemalja živi sa partnerom. Partnerstva se najranije zasnivaju u Finskoj i Danskoj, gde je polovina mladih u partnerskoj zajednici ubrzo nakon 22. godine (žene) i 25. godine (muškarci). Partnerstva najkasnije zasnivaju Italijani, odnosno, žene u proseku nakon navršenih 27 godina, a muškarci u proseku nakon navršenih 30 godina (Iacovou 2002: 45). Zanimljivo je skrenuti pažnju na podatak da dok Evropljani sa severa napuštaju roditeljski dom mnogo ranije od južnih Evropljana, zasnivaju partnerstva neznatno ranije (Buck and Scott 1993). Unutar Sjedinjenih Američkih Država postoje značajne razlike u starosnoj dobi u okviru koje se zasniva partnerstvo. Belci zasnivaju partnerstva čak ranije nego Finci i Danci, a hispanoamerikanci mnogo ranije od većine Evropljana (Iacovou 2002: 47). Sa druge strane, za crnce nije karakteristično zasnivanje partnerstva u ranom dobu, ne pre 28. godine starosti (žene) i 29. godine starosti (muškarci).

Figura 1c pokazuje godine starosti do kojih polovina mladih u svakoj od navedenih zemalja živi/stanjuje sa decom. Život sa decom je komplikovaniji koncept od prethodna dva, s obzirom da osobe mogu živeti sa svojom biološkom decom, decom svog partnera, ili imati decu ali ne živeti u zajedničkom domaćinstvu sa njima (Avery, Goldscheider and Speare 1992). U kontekstu rada se pod životom sa decom misli na život u okviru istog domaćinstva sa biološkom decom ili decom partnera (Iacovou 2002: 47). U okviru „evropskog uzorka zemalja“ ne postoji primetan obrazac među grupama zemalja kada je reč o zajedničkom životu sa decom. Od dve zemlje sa najranijim fertilitetom (Finska i Portugalija), jedna je iz nordijske grupe zemalja, a druga je u grupi zemalja južne Evrope. Od dve zemlje sa najkasnijim fertilitetom (Holandija i Italija), ponovo, jedna je iz grupe nordijskih zemalja, a druga južno-evropska zemlja (Iacovou 2002: 47). U zemljama sa ranim fertilitetom, žene u proseku rode dete do 25.4 godine starosti (Finska) ili 25.3 godine starosti (Portugalija) godine, dok u zemljama sa kasnim fertilitetom, žene u proseku rode dete nakon 30.3 godine starosti (Italija) ili 30.7 godine starosti (Holandija). Evropske zemlje gde žene u proseku rode

prvo dete do 27.5 godine starosti su Finska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Belgija, Irska, Grčka i Portugal, a zemlje gde žene u proseku rode prvo dete nakon ovog doba su Danska, Holandija, Nemačka, Austrija, Španija i Italija. Žena u Sjedinjenim Američkim Državama ulaze u materinstvo relativno rano: crkinje i hispanoamerikanke u proseku rode prvo dete do 23.5 godine starosti, ranije od žena u svim evropskim zemljama, a belkinje u proseku rode prvo dete do 26.1. godine starosti, što je kasnije od žena u Portugaliji i Finskoj, ali ranije nego što decu rode žene u svim ostalim zemljama Evrope (Iacovou 2002: 47).

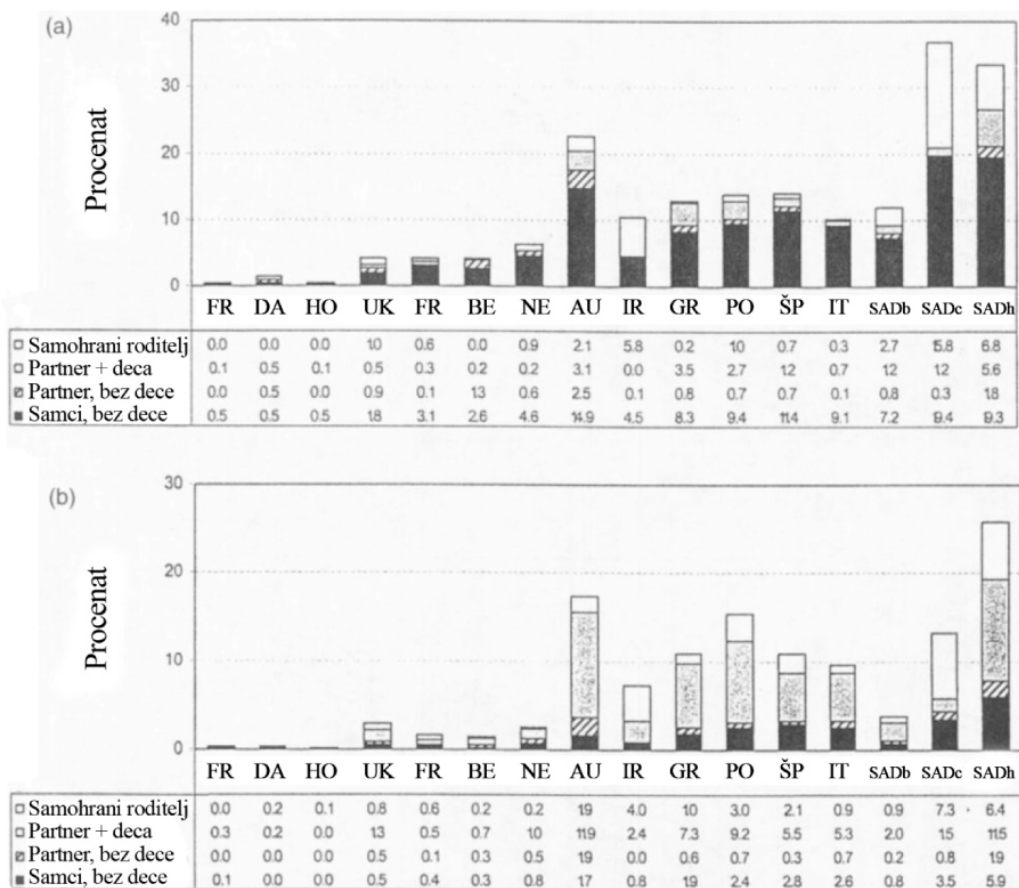
Jaz između žena i muškaraca u godinama do kojih 50% živi sa decom reflektuje dve stvari: starosni jaz između muškaraca i žena u partnerstvu, koji je najveći u Grčkoj, i rasprostranjenost samohranih roditelja i/ili raspada partnerstava/razvoda, gde je jaz najveći u skandinavskim zemljama i među crnačkom i hispano populacijom u Sjedinjenim Američkim Državama (Iacovou 2002: 47).

Život u roditeljskom domu i samostalno stanovanje

Većina mladih koji žive u roditeljskom domu živi u nuklearnoj porodici, iako nije zanemarljiva proporcija onih koji žive u proširenoj porodici (v. Figura 2).

Život u proširenoj porodici je najčešći u Austriji i među crncima u Sjedinjenim Američkim Državama i hispanoamerikancima, kao i kod oko 10% žena starosne grupe između 20 i 25 godina u južno-evropskim zemljama. Uopšteno, mlade žene koje žive u proširenoj porodici su pretežno bez partnera ili bez dece (Iacovou 2002: 50). Proporcija žena koje žive sa partnerom (sa ili bez dece) u proširenoj porodici je relativno mala za ovu starosnu grupu, i jedino je među hispanoamerikancima nešto veća od 5%. U starosnoj grupi od 25-34 godine, proporcija mladih koji žive u proširenoj porodici je manja, posebno među severnim Evropljanima, gde je zanemarljiva. U južnoj Evropi, većina onih koji žive u proširenim porodicama takođe žive sa partnerom i decom, izuzev u Irskoj, gde je češće biti samohrani roditelj. Među crkinjama u proširenim porodicama u Sjedinjenim Američkim Državama prisutno je mnogo više samohranih majki nego onih u braku ili kohabitaciji (7% naspram 2%), dok među hispanoamerikancima, koji imaju najveću proporciju žena koje žive u proširenoj porodici, ima znatno više „zduženih roditelja“ nego samohranih roditelja (12% nasuprot 6%).

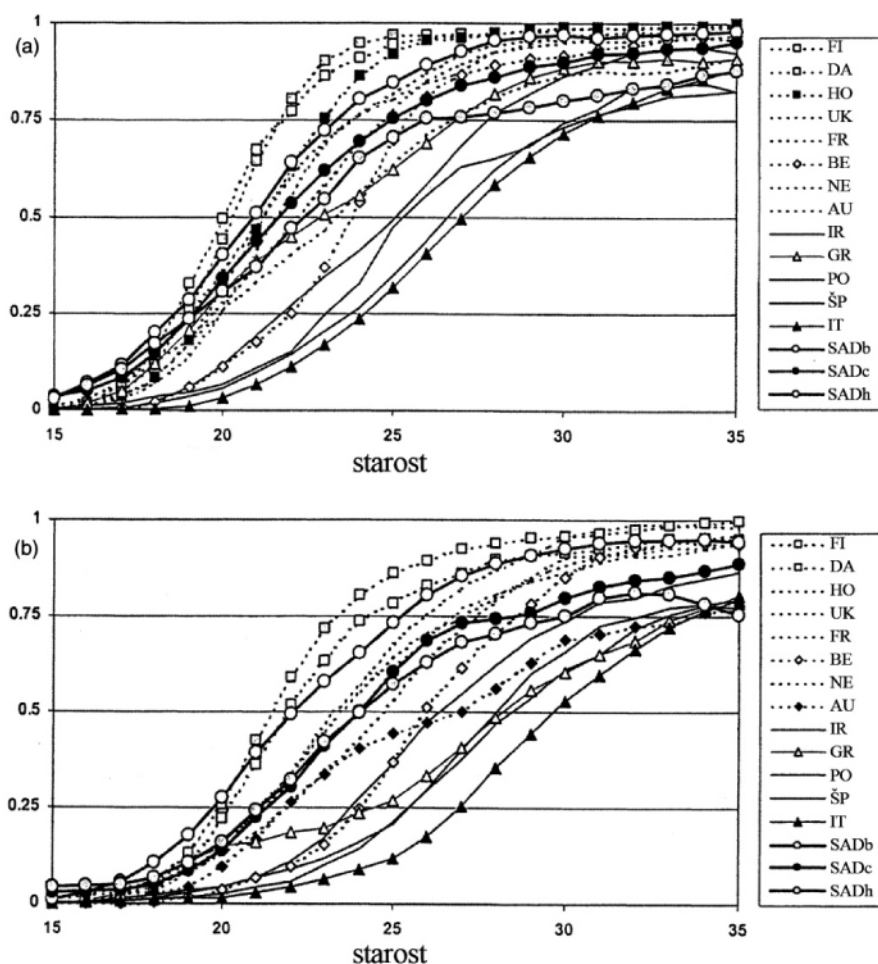

Figura 2 (Iacovou 2002: 51): a) proširena porodica (žene od 15-24 godina starosti), b) proširena porodica (žene od 25-34 godina starosti). FI=Finska, DA= Danska, HO=Holandija, UK=Ujedinjeno Kraljevstvo, FR=Francuska, BE=Belgija, NE=Nemačka, AU=Austrija, IR=Irska, GR=Grčka, PO=Portugalija, ŠP=Španija, IT=Italija, SADb=belci u SAD-u, SADc= crnci u SAD-u, SADh=hispanoamerikanci.

Figura 3 ilustruje podatke o proporciji mladih žena i muškaraca od 15 do 35 godina starosti koji žive van roditeljskog doma. Finci, Danci i Holandani svih godina starosti (15-35) najčešće žive van roditeljskog doma. Zapravo, nakon navršene 25. godine, gotovo nijedna žena u ovim zemljama ne živi sa roditeljima. U Belgiji je život van roditeljskog doma pre 25 godine (za žene) i 30 godine (za muškarce) mnogo ređi nego u ostalim severnim zemljama, iako je nakon ovih godina Belgija slična drugim severnim zemljama (Cordon 1997). Suprotno, muškarci u Austriji se ponašaju slično severnim

Evropljanima u njihovim ranim dvadesetim godinama, ali za razliku od njih, pokazuju manju tendenciju napuštanja roditeljskog doma sve do kasnih dvadesetih godina (Iacovou 2002: 49). Detaljnijim uvidom u podatke je takođe evidentno da iako je za Grke prosečno starosno doba za napuštanje roditeljskog doma tipično za sve južno-evropske zemlje, u ranijem starosnom dobu Grci ustvari mnogo češće nego muškarci u drugim južno-evropskim zemljama žive van roditeljskog doma. Slično, iako je prosečno starosno doba za život van roditeljskog doma najniže među Fincima i Dancima, detaljniji uvid u podatke pokazuje da Amerikanci, a posebno žene u Americi, najčešće žive van roditeljskog doma već od sedamnaeste godina.

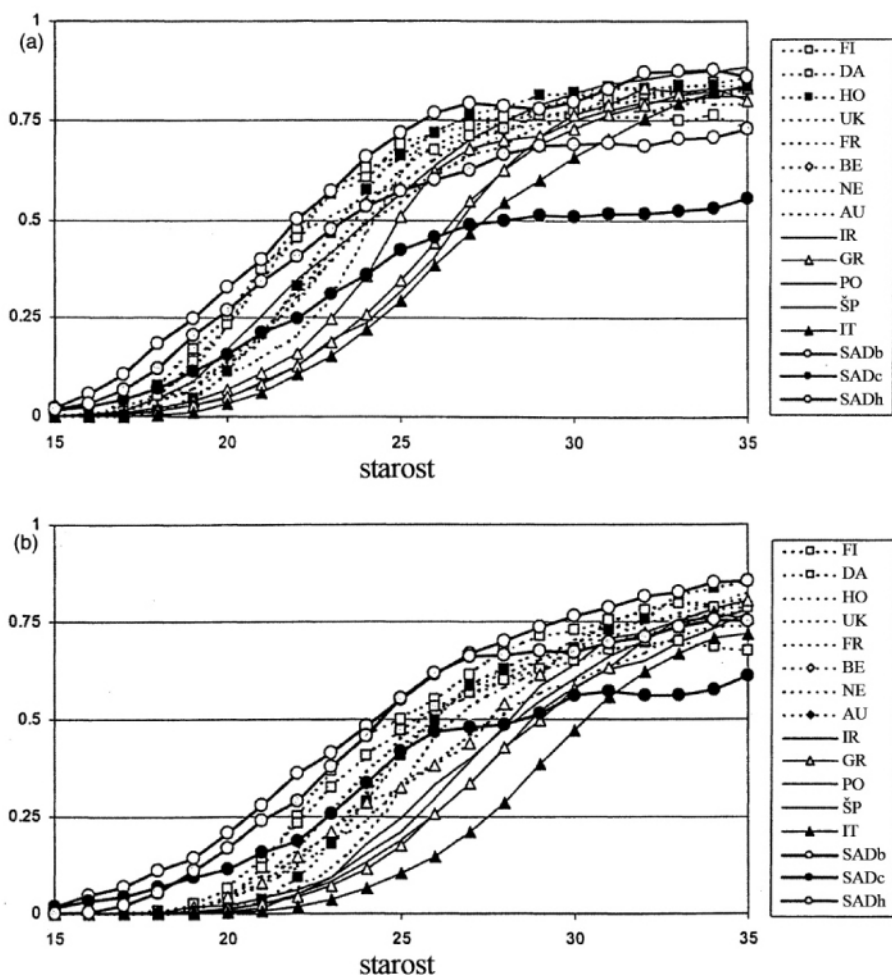
Figura 3 (Iacovou 2002: 48): a) proporcija mladih žena koje žive van roditeljskog doma, b) proporcija mladih muškaraca koji žive van roditelj-

skog doma. FI=Finska, DA= Danska, HO=Holandija, UK=Ujedinjeno Kraljevstvo, FR=Francuska, BE=Belgija, NE=Nemačka, AU=Austrija, IR=Irska, GR=Grčka, PO=Portugalija, ŠP=Španija, IT=Italija, SADb=belci u SAD-u, SADc=crnci u SAD-u, SADh=hispanoamerikanci.

Partnerstvo: brak ili kohabitacija

Figura 4 pokazuje kako proporcija žena i muškaraca koji žive sa partnerom/partnerkom varira prema starosti i među zemljama. Generalno je slučaj da su zemlje sa kasnim prosečnim dobom ulaska u partnerstvo iste zemlje u kojima manje mladih živi sa partnerom u tinejdžerskom periodu i ranim dvadesetim godinama, a zemlje sa ranim prosečnim dobom ulaska u partnerstvo zemlje u kojima više mladih živi sa partnerom u ranim dvadesetim godinama. Izuzetak je Belgija, gde je relativno neobično živeti sa partnerom pre ranih dvadesetih godina, ali relativno često nakon tog doba (Iacovou 2002: 51).

Figura 4 (Iacovou 2002: 52): a) proporcija mladih žena koje žive sa partnerom, b) proporcija mladih muškaraca koji žive sa partnerom. FI=Finska, DA= Danska, HO=Holandija, UK=Ujedinjeno Kraljevstvo, FR=Francuska, BE=Belgija, NE=Nemačka, AU=Austrija, IR=Irska, GR=Grčka, PO=Portugalija, ŠP=Španija, IT=Italija, SADb=belci u SAD-u, SADc= crnci u SAD-u, SADh=hispanoamerikanci.

Interesantno je opažanje, posebno vezano za žene, da u Sjedinjenim Američkim Državama i onim evropskim zemljama gde se partnerstva javljaju veoma rano, „kriva“ primetno poravnjava nakon sredine dvadesetih godina starosti. Ovo ne implicira da se u ovim zemljama ne zasnivaju nova partnerstva nakon sredine dvadesetih, već pre da se stopa novih partnerstava gotovo poklapa sa stopom raspada partnerstava (Iacovou 2002; White 1994). U zemljama južne Evrope, suprotno, kriva ukazuje da postoji značajan broj partnerstava u koje se ulazi nakon tridesete godine i da ona nadmašuju raspad partnerstava koji se javlja u isto vreme (Čičkarić 2009: 224-226). Očigledan razlog zbog kojeg se partnerstva u severnoj Evropi zasnivaju ranije nego u zemljama južne Evrope je prisustvo kohabitacionih zajednica, još uvek retkih u južnoj Evropi, a široko „praktikovanih“ u severnoj Evropi (Aquilino 1991). Stope kohabitacije u Irskoj, Grčkoj, Španiji, Portugalu i Italiji su male u poređenju sa nordijskim zemljama, posebno Danskom, gde je više od polovine žena sredine tridesetih godina starosti u kohabitacionoj zajednici. Amerikanci svih grupa su skloniji od južnih Evropljana životu u kohabitaciji, ali je praktikuju manje nego severni Evropljani. Stope kohabitacije za sve kategorije žena u Sjedinjenim Američkim Državama su slične (oko 10% za žene između 20-35 godine starosti). Amerikanci (posebno belci) bilo kog starosnog doba praktikuju formalni brak češće od Evropljana. Od svih Evropljana, samo su žene u Grčkoj, u ranim i srednjim dvadesetim godinama jednako sklone braku kao hispanoamerikanke i bele žene u Sjedinjenim Američkim Državama.

Postoje zemlje gde je kohabitacija česta među ženama bez dece, ali se gotovo uopšte ne praktikuje među majkama. Najupečatljiviji slučaj su Holandija i Nemačka, među starijom starosnom grupom. Brak je relativno redak i među ženama bez dece u starosnoj grupi od 20- 24 godine. Samo je u Ujedinjenom Kraljevstvu (Haskey 1999), Austriji i među svim kategorijama žena u Sjedinjenim Američkim Državama više od 10% žena bez dece u braku. U svim navedenim zemljama, brak je mnogo češći među ženama koje imaju decu nego među ženama koje nemaju decu (Cordon 1997). Najređi je među majkama u Danskoj i Finskoj (gde je svaka četvrta majka u ovoj starosnoj grupi u braku) i među crnim ženama u Sjedinjenim Američkim Državama (gde je svaka peta žena u braku). U skandinavskim zemljama je kohabitacija izuzetno česta i uključuje više od polovine svih majki (Čičkarić 2009: 222; Buck and Scott 1993). Među crnim ženama u Sjedinjenim Američkim Državama je zastupljena visoka stopa samohranih

majki. Među starosnom grupom od 20-24 godina, proporcija majki koje ne žive sa partnerom se kreće od samo 1% u Grčkoj do gotovo četvrtine svih majki u Danskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i Austriji, do 57% u Irskoj i 75% među crnim ženama u Sjedinjenim Američkim Državama (Iacovou 2002: 55), iako je ukupan broj majki u ovom starosnom dobu generalno mali.

Samački život ili stanovanje sa prijateljima

Samački život je najčešći u Finskoj, Danskoj, Holandiji i Nemačkoj kao i među crncima u Sjedinjenim Američkim Državama. Žene u ovim i drugim zemljama najčešće žive same u uzrastu od 20-24 godina, dok su muškarci nešto skloniji da žive sami u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama (White 1994). Sami najređe žive mladi u mediteranskim zemljama, Irskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i hispanoamerikanci (Iacovou 2002: 57). Delimičan razlog zašto mladi Britanci tako retko žive sami može biti u tome što veoma često žive sa prijateljima. Oko 5% mladih u Ujedinjenom Kraljevstvu živi u okviru ovog životnog aranžmana tokom tinejdž perioda i dvadesetih godina (Holdsworth 2000). Uopšteno posmatrano, ovaj životni aranžman nije tako čest i uključuje manje od 2% mladih u većini zemalja.

Zaključak

U radu su analizirani stambeni aranžmani mladih u procesu tranzicije u odraslost u tri grupe zemalja unutar Evrope: nordijskom klasteru, koga čine skandinavske zemalje i Holandija; severno-evropskom klasteru koga čine Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Belgija, Nemačka i Austrija; i južno-evropskom klasteru koga čine Grčka, Portugalija, Španija, Italija i Irska. U nordijskim zemljama i u manjem stepenu u severno-evropskim zemljama dominiraju kohabitacione zajednice. Suprotno važi za južno-evropske zemlje. Kohabitacija je češća među ženama bez dece nego među onima sa decom. Holandija je posebno dobar primer navedenog. Što se tiče stanovanja mladih koji nemaju decu sa roditeljima, ovo je najzastupljeniji stambeni aranžman među sedamnaestogodišnjacima, ali je izuzetno redak u nordijskim zemljama nakon ranih dvadesetih godina i u drugim severno-evropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama od sredine dvadesetih godina. Suprotno, južno-evropske zemlje su karakteristične po tome što mladi ostaju u roditeljskom domu produžen period vremena. Obrazac života mladih u proširenoj porodici je gotovo odsutan u severnim i nordijskim oblastima, osim u Austriji, ali je u značajnoj meri prisutan u svim mediteranskim zemljama i među crncima i hispano populacijom u Sjedinjenim Američkim Državama. Proporcija samohranih majki koje žive u proširenoj

porodici je relativno velika u Irskoj i među hispanoamerikancima, a najveća je među crnim ženama u Sjedinjenim Američkim Državama.

U zemljama južne Evrope proporcija mladih ljudi u braku bez dece je mala, što sugerise da je tranzicija ka braku obično praćena tranzicijom iz roditeljskog doma, a ubrzo zatim sledi tranzicija ka roditeljstvu (tzv. sinhronizovano sklapanje braka i rađanja prvog deteta). Izvan oblasti južne Evrope prisutna je mnogo veća raznolikost u životnim putanjama mladih. U nordijskim zemljama, u severnoj Evropi i među belcima u Sjedinjenim Američkim Državama, ova raznolikost je posebno prisutna među mladima koji nemaju decu. Pre nego što postanu roditelji, mladi u zemljama severne Evrope mogu živeti sa roditeljima, samostalno, u kohabitaciji ili biti u braku. Nakon dobijanja dece, raznolikost je manja i brak postaje prevalentan, ali ni u kom slučaju ne predstavlja univerzalan obrazac zajedničkog života.

Sjedinjene Američke Države nije lako „ukopiti“ u bilo koji od navedenih evropskih klastera. Belci u Sjedinjenim Američkim Državama imaju stope formalnog braka uporedive sa zemljama južne Evrope, ali karakteristiku ranog odlaska mladih iz roditeljskog doma sličniju nordijskim zemljama. Popularnost proširene porodice među crncima i hispanoamerikancima je slična kao u zemljama južne Evrope, međutim, rani odlazak iz roditeljskog doma od strane ovih grupa je više karakteristika nordijskih zemalja, dok njihova stopa samohranih majki nije komparabilna sa ukupom evropskom. Ove grupe zemalja korespondiraju do neke mere sa Esping-Andersenovom tipologijom poredaka državnih politika (v. Esping-Andersen 1990; Williams 1995). Nordijski klaster odgovara Andersenovom „socijal-demokratskom“ režimu, koga karakteriše visok nivo državne pomoći i naglasak na individue, pre nego na porodicu. Severno-evropski klaster korespondira grubo sa Andersenovim „konzervativnim“ režimom koga karakteriše naglasak na državne beneficije koje obezbeđuju pomoć porodicama, pre nego individuama (Iacovou 2002). Andersen je uključio Italiju u ovaj klaster zemalja, iako ona očigledno potpada u drugu grupu, bar što se tiče stambenih aranžmana. Međutim, ovde se završavaju sve paralele.

Esping-Andersen nije definisao kategoriju u koju bi se mogle smestiti južno-evropske državne politike. Drugo, Andersenov „liberalni“ režim (okarakterisan umerenom državnom pomoći) uključuje Sjedinjene Američke Države sa Ujedinjenim Kraljevstvom kao nekom vrstom pridruženog člana (v. Esping-Andersen 1990). Međutim, unutar Sjedinjenih Američkih Država, stambeni aranžmani toliko variraju među grupama da je nemoguće sve grupe podvesti pod jednu kategoriju državne politike. Može biti da je ova raznovrsnost unutar Sjedinjenih Američkih Država karakteristika socijalne polarizacije doneta liberalnim političkim režimom, ali je već dovoljno teško naći mnogo zajedničkih crta između različitih grupa u Sjedinjenim Američkim Državama bez njihovog mapiranja na jedan model državne politike.

Još jedan od razloga zašto ne treba previše naglašavati grupisanje zemalja jeste da se time može skrenuti pažnja sa mnogo interesantnijih razlika koje postoje među njima. Na primer, iako po većini kriterijuma Holandija pripada grupi skandinavskih zemalja, ona je „odvojena“ virtualnim odsustvom kohabitacionih zajednica među mladim roditeljima. Iako se Austrija može svrstati u grupu ostalih centralno-evropskih zemalja, „popularnost“ proširene porodice u ovoj zemlji je više karakteristika južno-evropskih zemalja. Takođe postoje dokazi za anglo-saksonsku dimenziju u Evropi, sa mladima u Ujedinjenom Kraljevstvu i Irskoj kao sklonijima od mladih drugde u Evropi stanovanju sa prijateljima i sklonijim više od drugih evropljana samohranom majčinstvu (Iacovou 2002).

Nije moguće sa preciznošću ukazati na uzroke varijacija u stambenim aranžmanima mladih među zemljama, ali je moguće skrenuti pažnju na nekoliko prožimajućih faktora koji mogu pružiti direkcije za dalje istraživanje na ovom polju proučavanja:

Tržište nekretnina: Visoke cene stanova u odnosu na dohodak kao i oskudica stanova za iznajmljivanje ili stanova prikladnih za jednu osobu su najčešće navedeni razlozi zašto mladi u južnoj Evropi odlaze napuštanje roditeljskog doma i kasno ulaze u partnerstva. Sa druge strane, u zemljama sa boljom ukupnom stambenom politikom, ostaje nejasno da li dobra ponuda pristupačnog smeštaja prigodnog za mlade uzrokuje da mladi napuste roditeljski dom ranije, ili je to jednostavno odgovor na zahtev za takvim smeštajem (Iacovou 2002). Istraživanja varijacija unutar i između zemalja u troškovima i ponudi adekvatnog smeštaja bi pružila vredne informacije o vezi između faktora stanovanja i životnih aranžmana.

Tržište rada: Niske plate, visoka stopa nezaposlenosti i nesigurno zaposlenje su značajni faktori koji uzrokuju da mladi u zemljama južne Evrope ostanu u roditeljskom domu produžen period vremena. Očigledno je da ekonomska situacija individue utiče na životne izbore po pitanju toga gde i s kim će živeti. Međutim, ukoliko bi ekonomske okolnosti bile primarni faktor koji uslovljava ponašanje mladih, očekivao bi se mnogo veći stepen podudarnosti između zemalja severa i juga, nego što je to slučaj u praksi. Mladi na jugu su generalno suočeni sa teškim okolnostima na tržištu rada, ali mnogi imaju sigurno zaposlenje i bili bi u prilici da žive samostalno ukoliko to poželeva. Dalja istraživanja veze između onoga što bi mladi mogli priuštiti kada bi napustili roditeljski dom i njihovog delanja u smislu realizovanog napuštanja roditeljskog doma su svakako potrebna i moguća, posredstvom podataka prikupljenih putem ECHP (Iacovou 2002).

Sistem obrazovanja: Život mladih u porodici je na više načina pod uticajem obrazovnog sistema. Prolongirano školovanje generalno vodi odlaganju braka i roditeljstva. Međutim, u zavisnosti od faktora kakvi su kulturne norme i lokacija univerziteta unutar zemlje, može doći do akceleracije ili do odlaganja odlaska iz roditeljskog doma (Nilsson and Strandh 1999). Meha-

nizmi finansiranja studenata u visokom obrazovanju kao i povratak obrazovanju u raznim zemljama takođe utiču na životne putanje mladih. Ovo je još jedna potencijalno plodna tema za istraživanje razloga internacionalnih različitosti u životnim aranžmanima.

Kultura i običaji: Veliki deo ponašanja i delanja je uslovljen onim što je kulturološki prihvaćeno u određenom društvu. Tako se mlad Danac i mlad Italijan pod sličnim ekonomskim okolnostima mogu ponašati različito, u skladu sa onim što je tipično u njihovoj društvenoj sredini. Teza o uticaju kulture i običaja na ponašanje i delanje mladih se može testirati na dva načina. Prvo, moguće je grupisati mlade prema njihovim ekonomskim okolnostima, obrazovanju i tako dalje, a pripisati sve, ili neke rezidualne varijacije u ponašanju i delanju kulturnim faktorima. Drugo, moguće je analizirati mlade iz porodica migranata, koji su odrasli i obrazovali se u jednoj zemlji Evrope i koji se suočavaju sa ekonomskim okolnostima svojstvenim toj zemlji, ali koji su rođeni, ili čiji su roditelji rođeni u drugom delu Evrope. Stepen do kojeg se mladi iz migrantskih porodica razlikuju od mladih iz porodica koje nisu emigrirale može podstaći dalje analize o uticaju kulture i običaja na obrasce porodičnog života.

LITERATURA

- Aquilino, W. (1991). Family structure and home-leaving: a further specification of the relationship. *Journal of Marriage and the Family* 53: 999-1010.
- Avery, R., F. Goldscheider, and A. Speare (1992). Feathered nest/gilded cage: Parental income and leaving home in the transition to adulthood. *Demography* 29 (3): 375-388.
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Beck, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Buck, N., and J. Scott (1993). She's leaving home: But why? An analysis of young people leaving the parental home. *Journal of Marriage and the Family* 55: 863-874.
- Cordon, J.A. F. (1997). Youth residential independence and autonomy: A comparative study. *Journal of Family Issues* 18: 576-607.
- Čičkarić, Lj. (2009). *Promene obrazaca porodičnog života mladih*. U: Milić, A. i Tomanović S. (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 219-230.
- Esping-Andersen, G. (1990). *Three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, MA: Polity.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity.
- Haskey, J. (1999). New estimates and projections of the population cohabiting in England and Wales. *Population Trends* 95: 1-17.
- Holdsworth, C. (2000). Leaving home in Britain and Spain. *European Sociological Review* 16 (2): 201-222.
- Iacovou, M. (2002). Regional Differences in the Transition to Adulthood. *Annals of the American Academy of Political and Social Science, Early Adulthood in Cross-National Perspective* 580: 40-69.
- Jarić, I. i I. Živadinović (2012). *Otići ili ostati: identitet mladih i orijentacija ka iseljenju*. U: Tomanović, S, Stanojević, D. i dr. (ur.), *Mladi – naša sadašnjost*. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji. Beograd: Čigoja štampa i institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 211-220.
- Nilsson, K. and M. Strandh (1999). Nest leaving in Sweden. The importance of early education and labor market careers. *Journal of Marriage and the Family* 61: 1068-1079.
- Segalan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Beograd: CLIO.
- Tomanović, S. (2012). *Od omladine do socijalne biografije mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije*. U: Tomanović, S, Stanojević, D. i dr. (ur.), *Mladi – naša sadašnjost*. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji. Beograd: Čigoja štampa i institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 9-42.
- Tomanović, S. and S. Ignjatović (2006a). „The Transition of Young People in a Transitional Society: the Case of Serbia“. *Journal of Youth Studies* 9 (3): 269-285.
- Tomanović, S. and S. Ignjatović (2006b). „Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia“. *Sociologija*, XLVIII 1: 55-72.
- Tripković, G. (2009). *Odnosi generacija u Srbiji: porodični i društveni nivo*. U: Milić, A. i Tomanović S. (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 231-246.
- White, J. and D. M. Klein (2008). *Family theories*. London: SAGE Publication.
- White, L. (1994). Coresidence and leaving home: Youth adults and their parent. *Annual Review of Sociology* 20: 81-102.
- Williams, F. (1995). Race, ethnicity, gender and class in welfare states: a framework for comparative analysis. *Social Politics* 2 (2): 127-159.

Summary: This paper describes and analyzes the housing arrangements of young people in the transition to adulthood, between the ages of fifteen and thirty-five years, in Europe and the United States. Three regional patterns are identified in Europe in this context. In southern Europe, young people remain for extended periods in the parental home and tend to make direct transitions from living at home to (formal) marriage and parenthood. In northern Europe, youngsters leave home earlier and more commonly live alone or in cohabiting unions. The Scandinavian countries form an extreme example of northern behavior, with particularly early home leaving and high levels of nonmarital cohabitation. United States doesn't fit easily into any of the European clusters. In the United States, there are large differences in housing and living arrangements between young blacks, whites and Hispanics. Whites have a formal marriage rates comparable to countries in southern Europe, but characteristic of the early departure of young people from the parental home more like the Nordic countries. The popularity of extended families among blacks and Hispanics is similar to the countries of southern Europe, while the early departure from the parental home by these groups is rather characteristic of the Nordic countries .

Keywords: housing arrangements, regions, youth, postadolescence, adulthood.

Marko Škorić
Alekselj Kišjuhas
Filozofski fakultet
Odsek za sociologiju

STRUKTURNE TEORIJE REVOLUCIJA

U radu su predstavljene strukturne teorije, odnosno državocentrični pristupi revolucijama. Posebna pažnja posvećena je teorijama usredsređenim na strukturu agrarnog društva kao preduslovu za revoluciju, kao i teorijama koje u objašnjenjima revolucije polaze od strukture države. Analizirana je i veza između strukture i organizacije pri objašnjenju revolucionarnog procesa. Na kraju je ukazano na prednosti i nedostatke strukturnih teorija revolucije danas.

Ključne reči: revolucije, strukturne teorije revolucija, državocentrični pristupi, struktura agrarnog društva, struktura države, struktura i organizacija.

Nakon konceptualizacije revolucija i sličnih društvenih pobuna među (klasičnim) filozofima i ranim istoričarima, osnovni nacrt teorije revolucije među osnivačima sociologije dali su Marks i Tokvil (vidi Škorić i Kišjuhas n.d.). Marks i Engels su revolucije shvatali kao klasne sukobe, pri čemu se privilegovana klasa suočavala sa pritiscima od strane nezadovoljnih klasa. Ovaj proces je bio sinhronizovan i sa sukcesijom ideoloških hegemonija, pošto su vladajuće ideje percipirane kao ideje vladajuće klase. Engleska i Francuska revolucija tako su pripisane "usponu džentrija" ili "usponu buržoazije" i slično (Collins 1993). S druge strane, Tokvil je insistirao na značaju konflikta između društvenog poretka i sistema vlasništva u (predrevolucionarnoj) Francuskoj, kao i na pojavi novih društvenih klasa, idejama slobode i jednakosti itd. Uz ove ideje, početkom 20. veka nastaju i svojevrstne "prirodne istorije" revolucija koje su pokušavale da identifikuju vodeće faze ili stadijume revolucionarnih procesa, ali kojima nedostaje čvršće teorijsko utemeljenje (vidi Škorić i Kišjuhas n.d.).

Zatim, oko polovine 20. veka dolazi do formulisanja eksplicitnih teorija o tome zašto i kada dolazi do pojave revolucionarnih situacija, i to na osnovu relativno dobro razvijenih teorija o socijalnom ponašanju iz psihologije, sociologije i političkih nauka (Goldstone 1980). Dakle, grubo govoreći, rad ovih autora se može podeliti u tri klase na osnovu tri teorijske tradicije na koje se oslanjaju. Prvo, ovo su analize zasnovane na kognitivnoj psihologiji i teoriji o frustraciji i agresivnosti i tu spadaju ideje Dejvisa (Davies 1962) i Gura (Gurr 1970), koji koren revolucije vide u stanju uma stanovništva, odnosno u situacijama "frustracije" ili "deprivacije" u odnosu prema nekom

skupu ciljeva. Drugo, u pitanju su analize koje su zasnovane na sociološkim teorijama (strukturnom funkcionalizmu i/ili teorijama modernizacije), kao što je npr. Smelserova teorija o kolektivnom ponašanju (Smelser 1962). Treće, radi se o analizama koje se zasnivaju na političkim naukama, najčešće na tradiciji pluralističke teorije, prema kojoj su događaji ishod konflikta između konkurentnih interesnih grupa. U ovoj grupi teorija revolucija se najčešće analizira kao najsnažniji politički konflikt, kao npr. u teoriji Hantingtona (Huntington 1968). Dakle, dok je prva generacija teoretičara najčešće samo opisivala "prirodnu istoriju" procesa revolucije, bez objašnjenja zašto se one dešavaju, druga generacija pokušava da objasni zašto i kada revolucije nastaju, ali koristeći socijalno-psihološki ili strukturno-funkcionalni pristup kolektivnom ponašanju i posmatrajući revolucije preko svojevrsnog "vulkanskog" modela (Foran 2005: 9; vidi Škorić i Kišjuhas 2013).

Sve tri grupe teorija druge generacije, iako njihovi modeli međusobno variraju u pogledu stepena sofistikacije i kompleksnosti, zapravo posmatraju revolucije kao dvostepeni proces (Goldstone 1980: 429). Naime, prvo se pojavljuje se određeni obrazac događaja koji označava prekid ili promenu prethodnih obrazaca, što zatim utiče na određenu ključnu varijablu (kognitivno stanje stanovništva, ekvilibrijum sistema i slično). Ako su posledice po ključnu varijablu dovoljno "značajne", na delu je potencijalna revolucionarna situacija. U takvoj situaciji niz slučajnih događaja koje bi društvo u suprotnom moglo da apsorbuje (poput rata, neke akcije vlasti, pobune ili loše žetve) tada predstavlja povod za revoluciju. Međutim, nepremostivi problemi sa ovakvim objašnjenjima su izuzetna raznovrsnost potencijalnih uzroka revolucionarne situacije (ovi uzroci mogu biti ekonomske, kulturne, tehnološke, vojne, demografske, organizacione i slične društvene promene), poteškoće pri posmatranju i merenju ključne varijable (npr. masovne frustracije) u praksi, kao i odsustvo analize varijacija ishoda različitih revolucija (neke revolucije rezultiraju u demokratskom, a neke u autoritarnom režimu). Drugim rečima, ove teorije teško mogu da objasne zašto su revolucije toliko retke i ne nude mehanizam koji bi mogao da objasni ishode revolucija (što je pokušano u prvoj fazi prirodne istorije) (Foran 2005).

Jedan od problema za teorije revolucija jeste i problem preciznog određenja ili definisanja revolucije, uz činjenicu da različita određenja pojma revolucije obično impliciraju i različito teorijsko stanovište (Zagorin 1973, Goldstone 2001). U "velikim" revolucijama, poput Francuske ili Ruske, dolazi do kombinacije masovne pobune i revolta elita sa ciljem transformacije osnovnih društvenih i političkih institucija nekog društva. Istovremeno, ove revolucije dele određene karakteristike sa društvenim promenama manjeg obima – neredima, pučevima i građanskim ratovima. Takođe, postoje i slučajevi neuspešnih revolucija, poput revolucije iz 1848. godine u Nemačkoj ili revolucije 1905. godine u Rusiji. Dakle, različiti odgovori na pitanje kako je moguće povezati ove fenomene (i da li je uopšte adekvatno to činiti) proizvode različite teorije i pristupe kada je reč o proučavanju revolucija.

Na primer, raniji teoretičari (poput pripadnika škole prirodne istorije) se usredsređuju jedino na “velike” i uspešne revolucije, tražeći pravilnosti i sličnosti među njima, dok kasniji teoretičari među revolucije uključuju i događaje “manjeg dometa” (seljačke bune, nered, neuspešne revolucije, pa i građanske ratove), grupišući ih u okvir opšte teorije kolektivnog (političkog) nasilja. Ovu situaciju dodatno otežava činjenica da sve do 1970-ih godina revolucije nisu smatrane relevantnim i/ili adekvatnim teorijskim predmetom društvenih nauka (Skocpol 1976: 177).

Kako bi se prevazišli navedeni problemi, 1970-ih godina dolazi do uspona nove teorijske tradicije u izučavanju revolucija, a čiji predstavnici se najčešće nazivaju zagovornicima strukturnih i/ili državocentričnih teorija revolucije (Goodwin 1997; Evans, Rueschemeyer, and Skocpol 1985a; Collins 1993). Za ovu tradiciju *država* predstavlja središnju analitičku i eksplanatornu jedinicu u objašnjenju revolucija (Skocpol 1985). Dakle, umesto niza nejasnih i teško merljivih faktora kao (in)direktnih uzroka revolucija, sugerise se bliže usredsređivanje na karakter političke strukture države, a revolucije se dovode u vezu sa slomom te strukture. Dok je u ranijim teorijama država bila samo prosta arena za izražavanje i rešavanje konflikta među različitim grupama, ovi autori naglašavaju da je država autonomni entitet i da među državama postoji diverzitet ciljeva i struktura koje utiču na mogućnost revolucije (vidi i Skocpol 1984c). Zatim, strukturne teorije revolucije pokušavaju da izbegnu i preširoko i preusko određenje revolucija i analitički razdvajaju uspešne revolucije, neuspešne revolucije, revolucionarne pučeve itd. (Goldstone 2001: 142-144; vidi i Škorić i Kišjuhas 2013).

Kolins tvrdi i da je od 1970-ih godina stara klasno-konfliktna paradigma u izučavanju revolucija srušena u korist državocentričnih pristupa (Collins 1993: 118). Bogatstvu strukturnih teorija revolucije doprinosi i veća dostupnost istorijskih podataka, odnosno činjenica da danas mnogo više od naših prethodnika poznajemo stvarno učešće društvenih klasa u revolucijama, a postoji i mnogo preciznija slika državnog finansiranja, vojnih struktura, ekonomskog razvoja, populacijskih obrazaca i slično, koji su bili u potpunosti nedostupni i nepoznati u npr. Marksovo doba. Vremenom su istraživači postali i manje evropocentrični, te su počeli da obraćaju pažnju na revolucionarne situacije u Kini, Japanu ili Turskoj, kao i na to šta one imaju zajedničko sa Evropom, ali i šta im je specifično. Period pojave i razvoja državocentričnih teorija revolucije Kolins naziva i “zlatnim dobom komparativno-istorijske sociologije” (Collins 1980: 647).

Opšte karakteristike strukturnih teorija revolucija

Za strukturne teorije revolucija važan je stav da revolucije nastaju kada se država suoči sa akumulacijom nepremostivih društvenih teškoća ili problema. Među ovim problemima mogu da budu rat, glad, državni bankrot, konflikt unutar kraljevske porodice i tome slično. Naravno, mnoga društva

suočena sa navedenim problemima nisu imala revolucije kao posledicu. Tipični ovakvi slučajevi su Rimsko carstvo ili carstvo Karla Velikog, koja se postepeno urušavaju po ivicama, dezintegrišu i/ili bivaju pokorena od strane spoljašnjih neprijatelja (Goldstone 1982: 188). Međutim, usredsređivanje na državu i njene strukturne probleme teoretičare revolucija je navodilo na pitanja o tome *kada* pritisci na centralnu vlast vode u revoluciju, a kada u dezintegraciju, te su tako stvorene mnogo sofisticiranije teorije revolucije. Zanimljivo je i da se državocentrične teorije revolucija pojavljuju u periodu obnovljenog interesovanja za državu kao društvenu instituciju, pošto je (američka) sociologija prvobitno ignorisala državu i koncentrisala se na teme poput glasača, interesnih grupa, aranžmana moći i slično (Thomas and Meyer 1984).

Prema strukturnim teorijama, revolucije su verovatne samo onda kada država (1) igra aktivnu centralizujuću ulogu u društvu i (2) kada održava relativno nepristupačne političke institucije (koje je monopolizovala društvena elita, kao što su to npr. nasledno plemstvo, lokalni zemljoposednici ili verska elita) (Goldstone 1982: 194). Napori ka centralizaciji uobičajeni su kada je neophodna mobilizacija državnih i društvenih resursa da bi se odgovorilo na snažne ekonomske i vojne pritiske spolja i u takvoj situaciji odnos između države i društvenih elita igra ključnu ulogu u stvaranju revolucionarne situacije. Naime, ciljevi centralizacije i mobilizacije resursa najčešće su u suprotnosti sa interesima elite pošto obično zahtevaju suspenziju tradicionalnih privilegija elite i predstavljaju pretnju po njihov nezavisni status i sopstvene resurse. U tom slučaju, "ranjivost" države prema revoluciji zavisi od faktora koje ovi teoretičari nazivaju "strukturnim" – sposobnosti elite da se odupre birokratskoj mašineriji i resursima države. Drugim rečima, samo u društvima u kojima moćna elita izvan državne birokratije poseduje i/ili stiče resurse kojima parališe državu u periodu konflikta (a vojska je oslabljena eksternim faktorima) moguće su istinske društvene revolucije.

Može se reći i da je u pitanju "politički model" objašnjenja revolucija, prema kojem je javno nasilje rezultat promena u sferi društvene moći među pretendentima za kontrolu države (Aya 1979: 49). Ono što je karakteristično za strukturni pristup revolucijama jeste i činjenica da strukturno objašnjenje obično ne počiva na problematizaciji klasnog sukoba, kao ni na sukcesiji vladajućih/radikalnih ideja u određenom društvu. Istovremeno, državocentrični teorijski pristupi su među najsnažnijim analitičkim sredstvima koji su danas dostupni za analizu društvenih revolucija. Oni naglašavaju ili "centriraju" određeni skup kauzalnih mehanizama, a to su procesi u kojima države (domaće i inostrane) oblikuju, omogućavaju ili ograničavaju ekonomske, asocijativne, kulturne, a čak i socijalno-psihološke fenomene (Goodwin 1997: 9). Dakle, prema državocentričnim teoretičarima, ti mehanizmi su snažniji ili kauzalno značajniji od niza drugih kauzalnih procesa, kao npr. onih koji naglašavaju društvenu klasu, civilno društvo, kulturu ili socijalnu psihologiju. Zato Gudvin tvrdi da su strukturne ili

državocentrične perspektive “namerno jednostrane”, ali i da su upravo zbog te jednostranosti one od izuzetnog značaja po razumevanje društvenih revolucija (Goodwin 1997: 9). Razlog tome jeste i činjenica da su i revolucije specifični “državocentrični” fenomeni, pre svega zato što se odnose na sukobe oko kontrole vlasti u njoj.

Prema strukturnim teoretičarima, revolucije se posmatraju kao relativno retki fenomeni koje pre svega čini skup fenomena kao što su administrativni kolaps države, nasilne pobune stanovništva i prateće značajne društvene transformacije. Da bi razvili svoje analize oni postavljaju neka od sledećih pitanja. Kakvi tipovi država imaju političku strukturu koja je ranjiva prema revolucijama, kakvi tipovi vlasti i društvene organizacije su skloni revolucionarnim pučevima i koje vrste država su strukturisane tako da će verovatno biti stabilne ili će iskusiti jedino neuspešne revolucije? Drugim rečima, ova škola mišljenja pre svega je zainteresovana za ranjivost različitih tipova država i društvene organizacije na različite tipove događaja (Goldstone 1982: 189). Sve ove činjenice upućuju na ograničenu korisnost poststrukturalističkih zamisli o moći kao decentriranoj, nenasilnoj, lokalnoj, pokretljivoj itd., bar kada je reč o revolucijama. Centralizovana državna moć (i njen slom) je ključna za niz društvenih procesa, uključujući tu i društvene revolucije (Goodwin 1997: 14).

Još je Majkl Man insistirao na autonomnoj moći države u poređenju sa drugim institucijama građanskog društva, razlikujući despotsku i infrastrukturnu moć (Mann 1984/1986). Despotska moć je vezana za državnu elitu i najčešće je bila gotovo neograničena – kineski ili rimski carevi neretko su smatrani za (polu)božanstva. Infrastrukturna moć označava kapacitet države da prodre u građansko društvo i da implementira određene političke odluke kroz sopstvene institucije. Za Mana, autonomija države u obe forme ove moći počiva na njenoj jedinstvenoj sposobnosti da ponudi teritorijalno centralizovanu formu društvene organizacije (Mann 1984/1986: 109). Poreklo autonomne državne moći za njega je u (1) neophodnosti države (društva bez države su bila “primitivna”, kao i isuviše ranjiva i sa manjim šansama za opstanak), (2) višestrukosti funkcija države (ove funkcije su: održanje unutrašnjeg poretka, vojna odbrana i agresija, održanje komunikacijske infrastrukture, ekonomska redistribucija) i (3) njenoj teritorijalizovanoj centralnosti (samo je država inherentno centralizovana na teritoriji nad kojom ima moć). S tim u vezi, osnovne teme u istraživanju porekla i širenja moderne države na Zapadu bile su suverenitet, širenje jurisdikcije, racionalizacija, ekspanzija birokrati(zaci)je i slično (Thomas and Meyer 1984).

Man tvrdi i da je većina ranijih teorija države bila pogrešna jer su redukovale državu na preegzistirajuće strukture građanskog društva, odnosno na puko mesto ili arenu u kojoj se odvijaju klasna borba, aktivnosti interesnih grupa i slično (vidi i Evans, Rueschemeyer and Skocpol 1985b).¹ Za njega, savremena

1 Kako ističe Man, jedina alternativna teorija koja je iznosila ideju o autonomiji države bila je u vezi sa “neprijatnim” politikama (socijaldarvinizmom, rasizmom i fašizmom). Reč je o “militarističkoj”

društva na Zapadu karakteriše uspon (infrastrukturne) moći države – na primer, država uvećanjem poreza danas može da utiče na prihode i bogatstvo pojedinaca bez njihovog pristanka, što države pre oko 1850. godine nisu mogle. Ona prikuplja i skladišti brojne informacije o svima nama, njen uticaj na privredu je ogroman, a neposredno obezbeđuje prihode za mnoge osobe koje su zaposlene u javnom sektoru, koje dobijaju penzije itd., odnosno “prodire u svakodnevni život mnogo više od bilo koje druge istorijske države” (Mann 1984/1986: 114). Uspón infrastrukturne moći države omogućen je podelom rada između glavnih državnih aktivnosti kojima ona centralno koordinira, uvećanjem pismenosti, jedinstvenim mernim jedinicama i štampanjem novca, brzinom komunikacije poruka i transporta i slično (Mann 1984/1986: 117). Interesantno je i da nijedna od ovih tehnika nije specifično “državna”, već predstavlja deo opšteg društvenog razvoja, odnosno rasta kapaciteta ljudskih bića za kolektivnu socijalnu mobilizaciju resursa.

Dakle, ovako moćnu državu ne kontrolišu više elita kao u mnogim istorijskim društvima, već formalno političko liderstvo koje se bira na izborima, koje može da bude opozvano itd. S tim u vezi, kakav god bio karakter savremenih demokratija (ili stav javnosti o njima i njihovoj slabosti), uključujući tu i moć i bogatstvo profesionalnih političara, oni više ne ubijaju svoje protivnike ili ne odbacuju postojeći pravni poredak kao u eri despotske vladavine. Njihova moć da promene fundamentalna pravila ili da preokrenu distribuciju moći u društvu je mala bez podrške masovnog društvenog pokreta. Istovremeno, njihova infrastrukturna moć je veća nego ikad, tj. država danas koordinira aktivnosti društva putem sopstvene infrastrukture na centralistički način. Iz tih razloga Man tvrdi da su savremene države samo “despotski slabe”, ali “infrastrukturno snažne” (Mann 1984/1986: 114).

U navedenim idejama leži i deo odgovora zbog čega su strukturne teorije revolucija (toliko) državocentrične. Pojednostavljeno rečeno, značaj države u kontekstu revolucija ogleda se u usponu moći države u modernom dobu. S tim u vezi, Džef Gudvin će u svojoj odbrani državocentričnih, odnosno strukturnih pristupa revolucijama, napomenuti i da su društvene revolucije (za razliku od mnogih drugih formi društvenog konflikta) neobično “moderni” fenomeni (Goodwin 1997) i ističe da su se društvene revolucije dešavale relativno učestalo tokom 19. i 20. veka, ali da deluje kao da se uopšte nisu dešavale pre 17. veka.

Ova “zagonetka” tiče se uslova za nastanak revolucija, za koje Gudvin tvrdi da su postojali samo u protekla dva veka, a to je međunarodni sistem država: “Drugim rečima, *nema država, nema revolucija*” (Goodwin 1997: 12; kurziv u originalu). Za njega, nije reč samo o pukoj konvenciji prema kojoj govorimo o Francuskoj, Ruskoj ili Kubanskoj revoluciji, već revolucije (kako ih danas razumemo) nisu bile moguće pre pojave konsolidovanih nacionalnih država.

---

tradicijski teorije države Gumplovica, Racenhofera, Šmita i sličnih autora (Mann 1984/1986: 110). Međutim, on i ovu tradiciju naziva redukcionističkom jer je država i dalje ništa “po sebi” osim otelotvorenja fizičke sile u društvu, zbog čega i ovu tradiciju treba napustiti čak i u naučnom smislu.

Interesantno je da on tvrdi kako ovaj stav dele i marksisti, iako oni naglašavaju da su klasne borbe (a ne politička struktura države) osnovni pogon revolucija. Prema marksistima, zadatak revolucionara nije samo promena zakona ili smena državnih zvaničnika, već i promena *strukturnih* karakteristika države (Goodwin 1997: 13). Gudvin smatra da je zadatak revolucionarnih pokreta (za razliku od drugih društvenih pokreta) preuzimanje ili razaranje *državne* moći, što takođe implicira relevantnost strukturnog pristupa revolucijama. Ova činjenica odgovara i na pitanje zbog čega država mora da doživi slom, kolaps ili kapitulaciju da bi se revolucija smatrala uspešnom.

U poređenju sa ranijim pristupima, neke od prednosti strukturne "generacije" teoretičara revolucija jesu u tome što ovi autori nemaju poteškoća da objasne komparativnu retko pojavljivanje revolucija. Oni ističu da samo države sa određenim tipom agrarnih, državnih ili elitnih struktura reaguju na međunarodne političko-ekonomske pritiske putem revolucija. Zatim, strukturni uslovi koje ističu ovi teoretičari nisu nejasni ili neprecizni, kao što je to bio slučaj sa predstrukturnim autorima, već su kvantitativno merljivi i ponuđeni kao (istorijski) dokazi. Za ovu generaciju teoretičara i određenje vremena u kojem se revolucija odvija je relativno precizno – postoje jasni i precizni indikatori *kada* se revolucija može dogoditi, unutar vremenskog okvira od 50 do 100 godina (Goldstone 1980: 448-449).

Za strukturne teorije revolucija centralni faktor u uspešnim revolucijama su osobenosti države (Skocpol 1985). Revolucionarne političke krize pojavljuju se unutar "starih režima" zbog karaktera tih režima kao autokratskih i protobirokratskih državnih organizacija u kojima su agrarne strukture i politički dominantne. Krupni zemljoposednici u ovim državama mogli su da osujete administrativne inicijative (poput većeg oporezivanja) koje su bile suprotne njihovim neposrednim interesima. Istovremeno, ove inicijative su bile neophodne usled globalne transformacije putem narastajućeg kapitalizma, konkurencije i vojnih izazova. Rezultat je kolaps državnog aparata, sukob političke i zemljoposedničke elite i mogućnost da revolt potčinjenih klasa dovede do revolucionarnog prevrata. Revolucije počinju raspadom državnog aparata, iniciranog ne klasnom borbom, već odnosima između države i dominantne klase, kao i odnosima sa drugim državama (Himmelstein and Kimmel 1981: 1150).

Međutim, postoji mnogo zabuna koje su proistekle iz neuspeha i zagovornika i kritičara državocentričnih teorija revolucija da razlikuju (ili čak i da primete postojanje) četiri distinktivne verzije državocentrične analize (vidi Goodwin 1997: 10-11). Prva je *perspektiva o autonomiji države*, sa kojom se drugi tipovi najčešće brkaju, a koja naglašava autonomiju zvaničnika države u odnosu na dominantne društvene klase, civilno društvo i druge države. Ona proizilazi iz Veberove političke sociologije (Weber 1922/1978: 901-940) i tvrdi da političari, birokrate i vojni zvaničnici razvijaju zasebne identitete, interese, ideologije i načine delovanja od drugih organizovanih grupa u društvu. Interesi državnih zvaničnika u vezi sa, npr. akumulacijom

resursa (putem prikupljanja poreza) ili mobilizacijom stanovništva (za rat sa drugim državama), mogu se suprotstaviti interesima moćnih društvenih grupa (uključujući tu i vladajuće klase) i eksternih aktera, a teoretičari koji insistiraju na ovom pristupu najčešće upućuju na navedenu dinamiku.

Druga verzija se zove *pristup o kapacitetu države*, koji takođe vodi poreklo od Vebera (Weber 1922/1978: 941-955), naglašava realne materijalne i organizacione kapacitete državnih zvaničnika da implementiraju svoje političke agende (ili nedostatak tih kapaciteta) pred opozicijom iz redova snažnih aktera ili drugih država. Ova perspektiva se fokusira na varijacije u fiskalnim resursima, vojnoj moći itd. država, što je Man nazvao infrastrukturnom moći država (Mann 1984/1986)

Treća je *perspektiva političkih prilika*, koja naglašava kako reaktivnost ili permeabilnost države utiče na sposobnost mobilisanih društvenih grupa na kolektivnu akciju, odnosno na uticaj na državnu politiku. "Političke prilike" (koje stvaraju mobilisane grupe) su neophodne da bi ljudi kolektivno delali ili da bi oblikovali agendu državnih zvaničnika. Prema ovoj perspektivi, državi ili nedostaju infrastrukturna sredstva da bi ugušila ovakve grupe ili ona to jednostavno "ne želi" da učini, zbog čega nastupaju revolucije.

Na kraju, postoji verzija tokvilovskog pristupa revolucijama, a koja se može nazvati *perspektivom državnog konstrukcionizma*. Ovaj pristup naglašava kako države oblikuju identitete, društvene veze, ideje, a čak i emocije aktera u civilnom društvu, odnosno kako konstruišu ili konstituišu različite aspekte civilnog društva koji se (pogrešno) konceptualizuju kao eksterne za državu. Ovaj pristup naglašava kako akcije "domaćih" (odnosno sopstvenih) i "inostranih" (odnosno drugih) država čine kognitivno plauzibilnim i moralno opravdanim određene vrste emocija, identiteta, ideologija, aktivnosti udruživanja itd.

Sva četiri pristupa revolucijama odlikuje analiza strukturnih osobenosti države (i društva) i oni pre svega upućuju na bogatstvo (a ne nedostatke) ovog tipa analize. Može se reći i da su strukturni teoretičari revolucija zapravo distribuirani duž svojevrsnog kontinuuma, u rangu od većeg teorijskog naglaska na dugotrajne strukturne odnose u ljudskom ponašanju, s jedne strane, do većeg teorijskog naglaska na kratkoročnije promene ili kontingencije u ponašanju, s druge strane (što se obično naziva društvenom akcijom) (Wickham-Crowley 1997: 38). Međutim, ono što im je zajedničko jeste premeštanje države u središte komparativno-istorijskih istraživanja, a u nastavku rada analizirani su ideje najznačajnijih predstavnika ovog pristupa društvenim revolucijama.

Struktura agrarnog društva: Barington Mur i Džefri Pejđž

Prelomna tačka u razvoju strukturnih pristupa, odnosno državocentričnih teorija revolucije, bila je studija i remek-delo Baringtona Mura *Društveno poreklo diktature i demokratije* (Moore 1966), kao komparativna studija

modernizacije u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Sjedinjenim Državama, Kini, Japanu i Indiji.² Na izvestan način, ovo delo se može shvatiti i kao poslednji izraz starijih, predstrukturnih teorija zato što se naglašava klasni konflikt kao pokretač revolucija (Collins 1993: 118). Međutim, taj konflikt se objašnjava kao da je uzrokovan vlasničkim sistemima kapitalističke *poljoprivrede*, a ne industrije, odnosno, Mur se pre svega bavio načinima na koje su industrijalizacija i postojeći agrarni režimi stupali u interakciju i proizveli potpuno različite političke ishode. Dok je u ovom periodu najveći broj društvenih naučnika u Sjedinjenim Državama bio ili posvećen stvaranju velikih teorija ili angažovan na specijalizovanim kvantitativnim istraživanjima, Mur je uradio nešto potpuno drugačije – on je uporedio šest društava, u periodu od nekoliko stotina godina (Smith 1984b).³ Predmet njegovog komparativno-istorijskog istraživanja bili su načini na koje su krupni zemljoposednici, seljaštvo i monarsi “postavili scenu” za revolucije odozgo i odozdo i samim tim usmerili ove države prema fašizmu, komunizmu ili liberalnim demokratijama.

U *Društvenom poreklu* se opisuje tranzicija sa komercijalizovanog (odnosno usmerenog ka sticanju profita) agrarnog državnog uređenja (koje grubo definiše kao ono u kojem velika većina populacije živi od obrade zemljišta) ka urbanizujućim i industrijalizujućim nacionalnim državama u pomenutim slučajevima. Dakle, u pitanju je bio pokušaj da se otkriju istorijski uslovi po kojima su ruralne grupe postale važne sile u pozadini nastanka zapadnih parlamentarnih verzija demokratije i diktature leve i desne. U tom smislu, on govori o tri glavna istorijska puta kojima su se društva kretala od predindustrijskog do modernog sveta i na taj način je umesto (klasičnog) klasnog konflikta usmerio pažnju ka širem i komparativnom istorijskom kontekstu, odnosno, ponudio je komparativnu, istorijsku dokumentaciju da bi dokazao svoju tezu i tako je oživeo veberovski model analize (Roy 1984: 484).

Za Mura, *načini* na koje su visoke klase i seljaci reagovali na izazove komercijalne poljoprivrede bili su odlučujući faktori u determinisanju političkog ishoda. Drugim rečima, društva su se tokom istorije industrijalizovala na jedan od tri načina, a svaki od njih podrazumevao je

2 Važno je pozabaviti se i samim naslovom Murove knjige, koja se npr. ne zove *Društveni uzroci demokratije, fašizma i komunizma* ili nešto slično. On se bavi *poreklom* diktature i demokratije, a ne njihovim *uzrocima*, što potvrđuje da njegova kauzalna objašnjenja ne služe objašnjenju opštih obrazaca, već samo aspekata specifičnih nacionalnih slučajeva (iako njegova objašnjenja partikularnih slučajeva uključuju i generalizacije). Zatim, suprotstavljanje “diktature” i “demokratije” naglašava moralni ili evaluativni sadržaj ova dva termina. Na kraju, upotreba termina “diktatura”, kako bi se pokrili i fašizam i komunizam, implicira da su razlike između ova dva oblika manje bitne od njihovog zajedničkog poricanja demokratskih sloboda u okviru autoritarnih uprava. Knjiga je na srpski jezik prevedena kao *Društveni koreni diktature i demokratije*.

3 Ovde se misli na period u kojem je dominirao funkcionalizam u sociologiji, prvenstveno pod uticajem Parsonsa (npr. Parsons 1951) kada se radi o opštoj teoriji i izgradnji teorijskog sistema, i Mertona i Lazarsfelda kada se radi o značaju empirijskih istraživanja za razvoj teorije (npr. Lazarsfeld and Merton 1948/1957; Merton 1948).

i određeni stepen nasilja i represije nad velikim delom populacije od strane “nemilosrdne” vladajuće klase. S tim u vezi, Mur pre svega želi da shvati ulogu visokih klasa i seljaka u buržoaskim revolucijama koje su vodile ka kapitalističkoj demokratiji, bezuspešnih buržoaskih revolucija koje su vodile ka fašizmu, te seljačkih revolucija koje su vodile ka komunizmu. Među važnim faktorima ove analize je stepen snage koji poseduju komercijalizujuće tendencije koje favorizuju kapitalističke grupe i koje imaju korist od delovanja tržišta na selu i u gradu. Zatim, među značajnim faktorima su i stepen u kojem su oblici komercijalizovane poljoprivrede (prihvaćeni od strane viših zemljoposjedničkih klasa) zavisili od podržavanja represivnog političkog aparata, kao i stepen u kojem je struktura seljačkog društva potpomagala koordinisani otpor “odozdo” eksploataciji i represiji. Murov metod, koji je obično interpretiran kao (vulgarno) ekonomsko-deterministički (npr. Rothman 1970), karakteriše i analiza privrednih karakteristika i ekonomskih problema u državi.

U društvima koja su kao ishod imala demokratiju bila je neophodna i nasilna revolucija koja je izazvana da bi se uništila moć makar jednog dela tradicionalne zemljoposjedničke elite, u čemu je posredovala nova klasa buržoazije (Femia 1972). U najprostijem smislu, *Društveno poreklo* se može sumirati u jednoj poznatoj Murovoj opaski – *nema buržoazije, nema demokratije*. Među ostalim faktorima koji doprinose putu ka demokratiji Mur ističe i razvoj društvenog balansa koji izbegava isuviše jakog monarha i isuviše nezavisnu zemljoposjedničku aristokratiju, zatim političko slabljenje zemljoposjedničke aristokratije, kao i promenu ka prikladnoj formi komercijalne poljoprivrede, odnosno eliminaciju tradicionalnog seljaštva.⁴ Za njega, neophodna je i prevencija aristokratsko-buržoaske koalicije usmerene protiv radnika i seljaka (koja vodi fašizmu), kao i revolucionarni raskid sa prošlošću. Drugim rečima, u slučaju *rute ka demokratiji* (Engleska, Francuska, Sjedinjene Države), revolucija mora rezultirati pobedom buržoaskih elemenata nad tradicionalnim elementima koje karakterišu pretkapitalističke vrednosti, institucije i načini proizvodnje) (Moore 1966: 413-432).

U slučaju *rute ka fašizmu* (Japan i Nemačka), kontrapritisci od strane kapitalističkih grupa nisu bili dovoljni da neutrališu političke posledice represivnog oblika poljoprivrede koje su podržane snažnim političkim kontrolama, dok seljačka društvena struktura nije bila pogodna da pruži efikasan otpor. Umesto kapitalističke akumulacije pod “buržoaskim impulsom”, kao u navedena tri slučaja, pozna japanska tranzicija ka industrijskoj modernosti bila je vođena izuzetno represivnim oblikom poljoprivrede – seljaštvo je dramatično “pritiskano” odozgo da bi se “iscedio” neophodni kapital za modernizaciju. Ovakva “revolucija odozgo” tada je zacementirala reakcionarnu alijansu između slabe buržoazije i moćnih zemljoposjednika, koja je kulminirala u fašizmu. Drugim rečima, buržoazija

4 Pod “prikladnim” Mur podrazumeva transformaciju nezavisnog i netržišno orijentisanog seljaka ka seljaku koji je nalik na pripadnika radničke klase ili koji proizvodi specijalizovane kulture za tržište.

je u Japanu i Nemačkoj bila isuviše slaba da se nametne kao dominantna klasa, zbog čega je stupila u savez sa kvazifeudalnom zemljoposjedničkom klasom u pokušaju da modernizuje društvo u okviru postojećeg tradicionalnog društvenog okvira. Industrijalizacija nije bila postignuta bez eksploatacije, ali je izbegnut revolucionarni prevrat, čiji je krajnji ishod bio fašizam (a u slučaju Nemačke i holokaust).

U slučaju *rute koja vodi komunizmu* (Kina i Rusija), komercijalizujuće tendencije su takođe bile veoma slabe, dok represivni oblici poljoprivredne eksploatacije nisu mogli efikasno da se odupru uticaju pobunjeničke seljačke solidarnosti (Rusija) ili da spreče njen naknadni rast (Kina). Drugim rečima, komunizam se dogodio u onim društvima u kojima dominantne klase nisu uspele da se uspešno industrijalizuju. Komunistički režimi su na vlast došli “na leđima” seljačkih revolucija, a vodili su u eliminaciju seljaštva i razvoj represivnog sistema koji je različit, ali i uporediv sa kapitalističkim režimom. Naime, u Kini je ogromna snaga seljaštva nasuprot malom uticaju buržoazije kulminirala u Kineskoj (komunističkoj) revoluciji, ali je (ironično) seljaštvo bilo njena prva žrtva. Ovde je buržoazija stupila u savez sa seljaštvom, ali je takođe stvorila represivnu “revoluciju odozgo”. Dakle, i tu je vidljiva Murova tema o značaju snažne buržoazije – države koje su posedovale snažnu buržoaziju postale su demokratske. U Japanu i Kini buržoazija je bila slaba i stupila je u savez sa elitama ili sa seljacima, stvarajući tako fašizam, odnosno komunizam. Njegovo razlikovanje “buržoaske revolucije”, “revolucije odozgo” i “seljačke revolucije” usredsređuje pažnju na analizu pojedinačnih država i njihovih unutrašnjih političkih i privrednih odnosa (Moore 1966: 433-483).

Ove analitičke deskripcije ne predstavljaju sistematične generalizacije koje identifikuju prethodeće strukturne faktore čije prisustvo ili odsustvo “izaziva” određene političke ishode koji karakterišu svaku rutu (Smith 1984a). To znači da Mur nije ni pokušao da identifikuje specifični skup uzroka koji karakterišu svaku rutu – njegove kauzalne analize usmerene su ka objašnjenju konkretnih strukturnih transformacija u okviru specifičnih društava (naročito građanskih ratova, revolucija i slično). Ove analize se mogu znatno razlikovati među društvima unutar iste rute, što je očigledno ako se poredi Engleska, Francuska i Sjedinjene Države ili kada se poredi veoma različiti načini na koje je nastala seljačka revolucija u Rusiji i Kini – u jednom slučaju pobunjenička seljačka solidarnost doprinela je kolapsu Ruske imperije, a u drugom se kineska raspala bez puno uticaja atomističkog i iznutra podeljenog seljaštva i kineski komunisti su morali da stvore novu solidarnost kod ruralne radne snage. Drugim rečima, bilo bi isuviše pojednostavljeno i iskrivljeno tumačiti Murovu sentencu “nema buržoazije, nema demokratije” na bukvalan način, jer se time gube iz vida nijanse njegovog argumenta (Wiener 1975). Uz to, njegova teza se uz manje modifikacije održala i u svetlu empirijskih provera na pojedinim (drugim) studijama slučaja (npr. Stephens 1989).

Uz Mura, neophodno je spomenuti i doprinose Džefrija Pejdzha strukturnim teorijama revolucija, koji se takođe bavio posledicama agrarne društvene

strukture na mogućnost revolucija. U studiji *Agrarna revolucija* (Paige 1975) on je razvio teoriju o ruralnim sukobima u kojoj struktura odnosa seljak/zemljoposjednik (tj. da li seljaci i zemljoposjednici stiču svoje prihode na osnovu vlasništva nad zemljom, od dohodaka i kapitala ili iz raznih drugih kombinacija) determiniše tip ruralnog konflikta. Drugim rečima, masovna agrarna revolucija moguća je samo ukoliko zemljoposjednici stiču svoje bogatstvo i prihode na osnovu vlasništva nad zemljom, a seljaci na osnovu nekakvog oblika nadnica. S druge strane, u situaciji u kojoj i seljaci i zemljoposjednici stiču prihode na osnovu vlasništva nad zemljom oblik sukoba između njih neće biti revolucionarnog karaktera.

S tim u vezi, deluje kao da su šanse za agrarnu revoluciju manje što je privreda nekog društva više kapitalistička. Pejđž iznosi i predikcije o vezi između četiri tipa agrarnih organizacija (komercijalne hacijende, mali posed, migratorna imanja i plantaže) sa četiri forme društvenih pokreta (revolt, robna reforma, socijalistička ili nacionalistička revolucija, reforma rada). On ignoriše varijable poput relativne deprivacije, a umesto pristupa istorijske sociologije nudi istinski globalnu teoriju sa parametrima koje je moguće kvantifikovati. Uz to, sintetiše i raznovrsnu literaturu o poljoprivrednoj ekonomiji, klasnoj politici i ruralnim pobunama i revolucijama kako bi ponudio plauzibilna objašnjenja različitih tipova agrarnih pokreta (Paige 1975).

Iako i ova teorija deli mnogo toga zajedničkog sa ranijim pristupima revolucijama (koji počivaju na klasnim parametrima i/ili ekonomskim faktorima), Pejđž u analizu uvodi značaj države. Naime, zemljoposjednici čije bogatstvo prvenstveno zavisi od vlasništva nad zemljištem imaju mnogo manje opcija za održavanje svojih prihoda i privilegija od drugih zemljoposjednika, zbog čega im je najčešće neophodna podrška države. Istovremeno, i njegova klasna analiza je strukturna po karakteru pošto polazi od strukturnih karakteristika društva. Pejđž teoriju razvija na osnovu dubinskih studija slučaja i istorijskih obrazaca ruralnih sukoba i agrarne društvene strukture u Peruu, Angoli i Vijetnamu, uz problematizaciju faktora kao što je međunarodno tržište. Istovremeno, svoje dokaze iznosi koristeći impresivnu količinu podataka, uključujući tu i krosnacionalnu studiju ruralnih sukoba i agrarne društvene strukture u 70 zemalja u razvoju.

Na kraju, važno je reći da je Baringtona Mura moguće shvatiti i kao osnivača strukturnih pristupa revolucijama i zbog toga što on govori o kauzalnim odnosima između prethodećih strukturnih tendencija (koje se mogu opisati bez pozivanja na ljudske namere) i procesa transformacije u dramatičnim društvenim dešavanjima koja slede (kao što je svrgavanje ili održavanje režima). Njega su interesovali i kauzalni odnosi između ovih naknadnih događaja i naknadnih strukturnih tendencija koje su relevantne za demokratske ili nedemokratske ishode. Dakle, u *Društvenom poreklu* Mur s jedne strane objašnjava ponašanje grupa i klasa tokom građanskih ratova i revolucija, s obzirom na njihove percepcije sopstvenih materijalnih

i moralnih interesa. Gotovo bez izuzetka, dugoročne (ili čak i kratkoročne) namere izražene u takvom ponašanju imale su veoma mali ili nikakav uticaj na ishode događaja, već su ključne bile jedino strukturne karakteristike konkretnih društava (Katz 1999).

Struktura države: Teda Skočpol i Elen Kej Trimberger

Na Murov rad se nastavlja Teda Skočpol, koja u studiji *Države i društvene revolucije* gradi istinski državocentričnu teoriju revolucija (Skocpol 1979b).⁵ Ona je dotadašnji fokus sa aktera i definitivno pomerila na strukturne odnose između jedinica koje su stvorile revolucionarne prilike, čime je utemeljila strukturne pristupe revolucijama. U svojoj studiji ona gradi multikauzalna objašnjenja zasnovana ne samo na klasnoj dinamici, već i na drugim aspektima struktura društva, države i međunarodnog sistema, uz poziv na upotrebu “istorijske imaginacije” u sociologiji (Skocpol 1984b). S tim u vezi, ona se detaljno bavila i značajem komparativno-istorijske analize u sociologiji (npr. Skocpol and Somers 1980; Skocpol 2003). Njena strukturna teorija revolucija identifikuje revolucionarne uslove u kombinaciji sa administrativnim slomom države, disidentskim elitnim političkim pokretima, svetskim kontekstom koji dopušta revoluciju i rasprostranjenim ruralnim pobunjeništvom. Man je teoriju Skočpol nazvao do sada najboljom teorijom države, uz podsećanje da se ravnomerno služila i Marksom i Veberom (Mann 1984/1986: 111). Istovremeno, njena teorija revolucija učinila ju je vodećom ili dominantnom društvenom naučnicom u Sjedinjenim Državama (Goodwin 1996), a za Kolinsa njena studija je “najbolja knjiga koja je ikada napisana o revolucijama i veliki korak napred u političkoj teoriji.” (Collins 1980: 647).

Opšti strukturni model koji razvija Skočpol poziva na izmenu celokupnog dotadašnjeg promišljanja prirode revolucija (Himmelstein and Kimmel 1981: 1145). Ona je posebno kritički nastrojena prema klasičnoj marksističkoj paradigmi, odnosno interpretaciji revolucija kao proizvoda relativne oskudice, i smatra da klasični marksizam nije bio uspešan u svojim predikcijama, kao ni u objašnjenju autonomne snage države kao administrativnog aparata prinude koji je uronjen u međunarodne odnose (Skocpol 1979b: 292). Prema Skočpol, (uspešne) revolucije nisu izazvane oskudicom ili materijalnim uslovima po sebi, već prilikama za političkom akcijom u državi, dok ove prilike omogućavaju slom državne administracije i državnih mehanizama sile. Slično tome, ni klasni konflikt nije dovoljan za objašnjenje revolucija i on pre svega mora da bude praćen fiskalnom krizom države (Skocpol 1979b: 5-13). Naime, u uspešnim revolucijama seljaštvo i dominantna klasa

5 Teorijska veza između države i revolucije bila je temat specijalnog dvobroja časopisa *Teorija i društvo (Theory and Society)* iz 1979. godine, u godini u kojoj i Teda Skočpol objavljuje svoju uticajnu studiju o ovoj temi (Skocpol 1979b), kao i prilog u navedenom časopisu (Skocpol 1979a). Priređivač ovog dvobroja, Alvin Guldner, je u svom uvodnom tekstu istakao da je moderna revolucija “definisana postojanjem države-nacije” i da je za njeno postojanje neophodna država (Gouldner 1979: 2). Za komentar Tede Skočpol o ovim idejama vidi (Skocpol 1982a).

se nalaze na istoj strani (iako njihova saradnja nije neophodna), odnosno protiv državne uprave ili vlade. Drugim rečima, ključne varijable za uspešne revolucije su političke, a ne socioekonomske prirode, u čemu poseban značaj imaju sociopolitičke strukture “starog (agrarnog) režima”.

Za Skočpol, država (sa svojim vojnim i fiskalnim interesima) je centralni, autonomni akter i lokus krize koji generiše revolucije (Skocpol 1979b: 24-33). Njena strukturna teorija usredsređuje se na revolucije u Francuskoj (1789), Kini (1911) i Rusiji (1917), kao na društvene fenomene proistekle iz specifičnih političkih kriza u “strukturama” i “situacijama” država starog režima. Revolucionarne krize se pojavljuju kada države starog režima postanu neuspešne u svojoj reakciji na izazove međunarodnih “situacija” poput pretnje silom ili ekonomske konkurencije od strane drugih država. Ove države su bile institucionalno nesposobne za adekvatnu reakciju na ove izazove usled specifičnih unutrašnjih odnosa, tj. zbog strukture svoje unutrašnje organizacije (koja je bila u vezi sa agrarnom ekonomijom starog režima i pritiscima unutrašnje klasne strukture). Takođe, društvene revolucije kojima se ona bavi odnose se na svrgavanje najvećeg dela postojećih društvenih struktura i u pitanju su društveni fenomeni šireg obima i drugačijeg karaktera od društvenih pokreta i kulturnih promena. Iz tog razloga, ove revolucije (osim sloma autokratskih monarhija) dovode do dezorganizacije u centralno koordinisanoj, odnosno administrativnoj kontroli nad nižim klasama. Dakle, prema Skočpol, *struktura* države uzrokuje društveno-revolucionarne transformacije, dok je revolt nižih klasa samo njihov manifestni predvodnik (Skocpol 1985).

Kada se radi o strukturnim silama koje doprinose pojavi revolucija u navedenim državama, u pitanju su značajni vojni pritisak spolja i/ili politički snažna klasa zemljoposедnika iznutra (Goldfrank 1980: 386). Ovakva strukturna perspektiva očigledna je upravo u odbacivanju voluntarizma pri objašnjenju revolucija, odnosno u negiranju ideje da objašnjenje uzroka, procesa i ishoda revolucija treba tražiti u vrednostima, ciljevima ili namernim naporima samosvesnih revolucionarnih klasa i organizacija (Himmelstein and Kimmel 1981: 1148). Umesto toga, Skočpol se udsredsređuje na strukturne odnose u državi, a za svoje tvrdnje pronalazi dokaze u analizi rasprostranjenih seljačkih pobuna koje koincidiraju sa raspadom centralne državne supervizije i prinude.

Sledeće značajno strukturno obeležje država u kojima je nastupila revolucija jeste njihov “protobirokratski” karakter (Skocpol 1979b: 48). Naime, društvena moć u državama poput predrevolucionarne Francuske, Rusije ili Kine nije bila dovoljno centralizovana ili snažna, kao što je to slučaj u modernim državama. Zatim, naredni strukturni faktor u državama “skloni(ji)m” revoluciji koji ističe Skočpol jeste dominacija agrarne ekonomije. Dominantna klasa u tim starim režimima bila je klasa krupnih zemljoposедnika, pošto je ona ubirala najveći deo viškova agrarnih proizvoda. U takvim državama glavni klasni sukob je na liniji krupni zemljoposедnici – seljaštvo, dok je trgovina bila lokalnog i

regionalnog, a ne nacionalnog karaktera. S tim u vezi, od izuzetnog značaja jeste činjenica prema kojoj su državna administracija i zemljoposredničke klase takođe bile u konkurentskom i konfliktnom odnosu u vezi sa kontrolom nad agrarnim viškovima i radnom snagom seljaštva.

Dakle, šta izaziva revolucije u državama koje odlikuju navedena strukturna obeležja? Prema Skočpol, ovo su političke tenzije koje su odlikovale sve tri predrevolucionarne situacije kojima se ona bavila i koje se tiču (1) odnosa proizvodnih klasa prema vladajućim klasama i državi i (2) odnosa dominantnih zemljoposredničkih klasa prema autokratskim, imperijalnim državama (Skočpol 1979b: 49). U oba navedena slučaja država i njen administrativni aparat pojavljuju se kao neizbežni faktor za konceptualizaciju društvene revolucije. Osnovni uzročnik revolucije jeste sukob dominantne klase (krupnih zemljoposrednika) sa državnim aparatom, a jedino kroz analizu državnih institucija postaje moguće objasniti kako i zašto dolazi do revolucija.

Koje je poreklo sukoba između krupnih zemljoposrednika i države? U državama koje analizira Skočpol, zemljoposredničke klase nisu imale institucionalnu ulogu u kreiranju i vođenju državne politike, ali su zato imale privilegovan pristup državnom aparatu – zemljoposrednička aristokratija nije mogla da kontroliše aktivnosti države, ali je mogla da ih opstruira (Skočpol 1979b: 49). Do suprotstavljenih interesa krupnih zemljoposrednika i državne vlasti dolazi usled vanrednih međunarodnih okolnosti zbog kojih je država bila primorana da ugrozi interese zemljoposrednika. Na primer, zbog nagle konkurencije u vezi sa vojnim resursima država je primorana na masovnu vojnu mobilizaciju, veće oporezivanje i na strukturne transformacije u pravcu industrijalizacije (Skočpol 1988). Pošto su te aktivnosti u suprotnosti sa interesima vladajuće zemljoposredničke klase, države ulaze u fazu političkih i strukturnih napetosti. Struktura institucionalizovanih odnosa između države i zemljoposredničkih klasa (kao i između ovih klasa i seljaštva) u Francuskoj, Rusiji i Kini dovela je do neuspeha ovih država u pogledu unutrašnjih i spoljašnjih izazova. Na delu su vojni porazi i političke smene kojima diriguju zemljoposredničke klase, što rezultira u dezintegraciji centralizovane administrativne i vojne mašinerije koja je do tada činila jedinu i čvrstu osnovu društvenog i političkog poretka. Dakle, revolucije izaziva politička kriza koja nastaje usled nemogućnosti adekvatnog odgovora “starih režima” na eksterne izazove (poput ekonomske ili vojne konkurencije) usled internih prepreka koji su nastali zbog specifičnih agrarnih odnosa.

Studije slučaja (pred)revolucionarne Francuske, Kine i Rusije potvrđuju ove teorijske navode. Na primer, Francuska, u kojoj se apsolutna monarhija pojavljuje 1643. godine sa Lujem XIV, zapravo nikada nije postala istinski centralizovana, već “višestruko slojevita” država. Dominantne klase su činili krupni zemljoposrednici, a seljaštvo je činilo čak 85% stanovništva, dok je Francuska vodila skupe ratove koji su dovodili do fiskalnih kriza i potrebe za akumulacijom državnih resursa, suprotno interesima aristokratije (vidi

Skocpol 1979b: 52-64). Sve ovo dovodi do veoma konkretnih političkih napetosti između kralja, vojnih zvaničnika i aristokratije, kao i do perioda paralize državne uprave, administrativnog haosa i kolapsa vojnog aparata, što sve *prethodi* javnom nezadovoljstvu nižih klasa i konačnom padu Bastilje.

Slična situacija postojala je i u carskoj Kini pre revolucije iz 1911. godine, pošto su strukturu ove države takođe karakterisala "višestruka slojevitost" ili svojevrsna "dva sveta" – agrarna ekonomija i mreža sela u lokalnoj razmeni s jedne strane i carska državna administracija s druge. Seljaštvo je činilo 80% populacije, a dinastija Manču je sačinjavala osnovu centralizovane, autokratske administrativne strukture od oko 40 hiljada državnih zvaničnika. Dominantnu klasu takođe su činili krupni zemljoposednici sa neposrednim uticajem na državni aparat, a eksterni izazovi dolazili su sa Zapada u formi pritisaka ka industrijalizaciji, intenzifikaciji konkurencije i slično. S druge strane, politička napetost u Rusiji bila je izazvana ratovima (porazi u Krimskom ratu, Rusko-japanskom ratu, te Prvi svetski rat), a ne autokratskim pokušajima reformi u mirnodopsko vreme, ali je struktura ruskog društva bila nalik na strukturu Francuske i Kine. Rusko društvo je takođe bilo "višestruko slojevitog" karaktera sa snažnim uticajem krupnih zemljoposednika na centralnu vlast, a do krize dolazi kada ove dominantne društvene klase gube poverenje u vlast koja stupa u navedene ratove, suočava se sa fiskalnom krizom i slično.

Dakle, sve tri države, suočene sa fiskalnom krizom i/ili vojnim porazom, nastoje da ojačaju svoj položaj putem krupnih reformi, poput većeg oporezivanja privilegovanih klasa i putem uvećanja kontrole nad poljoprivrednim viškovima. Zbog strukturnih karakteristika tih država ovi pokušaji su bili neuspešni i doveli su do kolapsa državne administracije i revolucije (Himmelstein and Kimmel 1981: 1146). Drugim rečima, revolucije su rezultati različitih istorijskih kretanja državnih vojnih organizacija, prepletenih sa eksternim geopolitičkim uslovima i internim sukobima oko oporezivanja i reprezentacije. Strukturna teorija Skočpol je stoga teorija o kolapsu države usled fiskalne i administrativne krize, kao i usled sukoba unutar vladajuće elite, odnosno upravljačke i zemljoposedničke klase.

To znači da revolucije nisu moguće sve dok se održava vojni aparat države, odnosno, osnovni uzrok revolucija jeste raspad armija i internih sila upravljanja. Teorije koje se usredsređuju na motivacije pobunjenika, relativnu oskudicu ili kulturne faktore ne mogu da budu adekvatna objašnjenja zato što im nedostaje osnovna odlika revolucija – državni slom. Prema Skočpol, revolucije nisu izazvane ekonomskim protivrečnostima, a agensi revolucije nisu društvene klase, tako da osnovni uzroci i posledice revolucija nisu ekonomske, već političke prirode, dinamika revolucija nije ideološkog karaktera, a nova ekonomska organizacija i klase pojavljuju se nakon (i kao rezultat) uspešnih revolucionarnih transformacija (Collins 1980: 647).

Slične teorijske argumente kao i Teda Skočpol primenio je i Goldfrank, analizirajući Meksičku revoluciju iz 1910. godine i insistirajući na strukturnom

objašnjenju (Goldfrank 1979). Faktori koje on ističe su: (konkurentski) svetski kontekst, značajna politička kriza koja paralizira administrativne i prinudne kapacitete države, rasprostranjena pobuna ruralnog stanovništva i politički pokreti disidentskih elita (Goldfrank 1979: 148). Svi ovi faktori analogni su onima na koje se usredsređuje Skočpol i komparativno doprinose teoriji. Zatim, Skočpol i Gudvin će zajedno primeniti navedene strukturne kauzalne mehanizme na analizu (ne)uspešnih revolucija u zemljama “Trećeg sveta”, fokusirajući se na politički otpor centralnoj vlasti od strane dobro organizovanih dominantnih klasa (Goodwin and Skocpol 1989). Kao i u slučaju velikih istorijskih revolucija, ovaj otpor je oslabio državnu vlast do stadijuma administrativnog kolapsa i borbe za moć između vojnih, zemljoposedičkih i političkih elita. Džef Gudvin će zatim na osnovama ove strukturne teorije revolucija Skočpol ponuditi objašnjenje revolucija i revolucionarnih pokreta iz druge polovine 20. veka, uz određene rezerve prema njenoj teoriji i sopstvene sofistikacije navedenih strukturnih pretpostavki (Goodwin 2001). Dakle, on je kasnije proširio teoriju Tede Skočpol i zaključio je da su represivne diktature i kolonijalni režimi bili najranjiviji na revolucionarne izazove nakon Drugog svetskog rata i taj model primenjuje na revolucije u Istočnoj Evropi 1989. godine.

Prema Kolinsu, Skočpol implicitno tvrdi da članovi države konstituišu društvenu klasu jer ih definiše distinktivni način zarade za život – vojna i administrativna apropijacija (Collins 1980). Za njega je posebno važna i činjenica prema kojoj se Skočpol usredsređuje na međunarodnu arenu, tj. ideja da se u osnovi revolucija u Francuskoj, Rusiji i Kini nalazi takmičarski dinamizam međunarodnog sistema država (Collins 1980: 648). On tvrdi i da je interne klasne pobune moguće objasniti kao svojevrsnu internu geopolitiku. U pitanju nije apstraktna ideja o političkim odnosima, već i analiza načina na koji se ljudi šire po određenom prostoru, povezani putevima, poštom i železnicom, kao i analiza grupa koje se jednom sedmično sastaju u crkvama i tome slično (Collins 1980: 650).

Studija koja je komplementarna strukturnom pristupu Tede Skočpol jeste *Revolucija odozgo*, koju je napisala Elen Kej Trimberger (Trimberger 1978). Ona u komparativno-istorijskom ključu analizira Meidi restauraciju u Japanu (1868), Atatürkovo preuzimanje vlasti u Turskoj (1923), kao i pučeve Nasera u Egiptu (1952) i Velaskoa u Peruu (1968), i u svojoj analizi se (poput Skočpol) udaljava od marksističke tradicije. Ono što je ovim primerima zajedničko jeste situacija u kojoj su visoke vojne i civilne birokrate svrgnule dotadašnje tradicionalne vladare i pokrenule programe modernizacije, uključujući tu i značajne društvene i ekonomske reforme. U pitanju nisu bile istinske društvene revolucije poput onih kojima se bavila Skočpol, već (prvobitno) državni udari ili pučevi koje izvodi vojno-politička elita, ali i događaji koji su kao posledicu imali temeljnu društvenu transformaciju (zbog čega ih je moguće okarakterisati kao revolucionarne).

Dakle, karakteristike “revolucije odozgo” su: vanpravno preuzimanje

političke vlasti i iniciranje ekonomskih, društvenih i političkih promena od strane visokih vojnih i civilnih birokrata iz starog režima, malo ili nimalo masovne participacije u činu revolucionarnog prevrata, relativno malo nasilja, progona, egzekucija itd., odvijanje revolucionarnog procesa na pragmatičan i gradualan način bez pozivanja na radikalne ideologije, uz uništenje ekonomske i političke osnove aristokratije ili više klase (što revolucije odozgo razlikuje od prostih pučeva) (Trimberger 1978: 3). Uprkos tome, pristup koji odlikuje ovu teoriju takođe se može nazvati strukturnim. Ključni faktor ovakvih revolucija odozgo jeste distinktivni "elitistički" tip društvene strukture u navedenim državama, a to je odvojenost birokratskih i vojnih zvaničnika od zemljoposjedničkih i trgovačkih klasa. Iz tih razloga, Trimberger je ovaj tip revolucija prvobitno nazivala "revolucijama elite" (Trimberger 1972). Zbog svega navedenog analiza njena teorija je zanimljiva dopuna strukturnoj teoriji Tede Skočpol, koja se fokusirala jedino na "velike" istorijske revolucije (iako je Skočpol svoju studiju objavila kasnije).

Ovaj pristup je državocentričan u smislu da Trimberger takođe tvrdi kako u centralizovanoj, birokratskoj državi (u kojoj moć ima profesionalno telo bez velikih ličnih poseda ili veza sa zemljoposjedničkim klasama) pred izazovom međunarodnih političkih i ekonomskih pritisaka najčešće dolazi do revolucija (odozgo). U takvim strukturnim okolnostima vodeći državni zvaničnici nakon što su preuzeli kontrolu nad centralnim civilnim/vojnim administrativnim aparatom pokušavaju da preoblikuju obrasce distribucije resursa da bi odgovorili na navedene pritiske koji prete stabilnosti države. Pošto nemaju lični interes u aktuelnoj ekonomskoj strukturi, oni će biti spremni na implementaciju radikalnih društvenih reformi, uključujući tu i agrarnu reformu, ukidanje tradicionalnih statusnih podela, ubranu industrijalizaciju i slično. Trimberger takođe zagovara tezu o autonomiji države kao analitičke jedinice, uz tvrdnju da državni funkcioneri delaju bez obzira na njihove klasne interese, kao i bez stvaranja društvenih i ekonomskih veza sa privredno dominantnim klasama. U periodima krize državne birokrate postaju "dinamički autonomni" i preuzimaju mere ka uništavanju postojećeg ekonomskog i klasnog poretka, tj. delaju nezavisno od postojećih klasnih struktura.

Ona izdvaja i kriterijume za pojavljivanje revolucije odozgo (Trimberger 1978: 41-43). Vojne birokrate imaju mogućnost za izazivanje revolucije odozgo kada je oficirska klasa nezavisna od klasa koje kontrolišu proizvodna sredstva (tj. kada su vojne birokrate autonomne u odnosu na dominantne društvene klase ili se ne regrutuju iz redova krupnih zemljoposjednika, industrijskih klasa i slično). Zatim, vojni zvaničnici u ovakvim revolucijama najčešće su obrazovani kao specijalizovani profesionalci u specifičnoj hijerarhiji i izolovani su od opštih političkih tema, a postaju revolucionari samo ako razviju izvesnu političku koheziju, najčešće oko nacionalističke ideologije (pred pretnjom osvajanja). U ovom procesu posebno su važne protivrečnosti u međunarodnim odnosima moći, kao i postojanje zasebne

osnove moći koja je nezavisna od centralne vlade.

Međutim, istražujući ishode ovih revolucija Trimberger ističe da su one imale ograničen uspeh, uz objašnjenje zašto je to (bio) slučaj. Naime, hvatanje koraka sa zapadnim ekonomijama zahtevalo je preusmeravanje viškova resursa iz poljoprivrede u kapitalne investicije (potrebne za industrijalizaciju). Pošto revolucije odozgo karakterišu pokušaji modernizacije bez mobilizacije širokih slojeva stanovništva, sticanje ovih viškova bilo je moguće samo uz saradnju sa lokalnim zemljoposjednicima. Iz navedenih razloga, državni zvaničnici su bili primorani na savezništva sa zemljoposjednicima kako bi održali dotok navedenih viškova za svoje ambiciozne modernizacijske planove. Dakle, dok su inicijalne faze modernizacije bile uspešne, neizbežni savez sa zemljoposjednicima usporio je ovaj razvoj i stvorio je ekonomiju koja je bila zavisna od naprednijih ekonomija na Zapadu. Na primer, 27 godina nakon Atatürkovog preuzimanja vlasti u Turskoj lokalni zemljoposjednici su uspjeli da preuzmu kontrolu nad vlašću od državnih birokrata-reformatora, ukinuli su poljoprivredne poreze, zaustavili su procese modernizacije koje je vodila država, a Turska je (p)ostala zavisna od stranog kapitala u vezi sa razvojem (sličan scenario odlikovao je i Japan nakon Meiji ere).

Može se postaviti pitanje o mogućnosti uopštavanja strukturnog modela koji nude Skočpol i/ili Trimberger. Uz spomenute sličnosti Meksičke revolucije sa revolucijama u Francuskoj, Kini i Rusiji Skočpol ističe da su isti strukturni mehanizmi bili na delu i u revolucijama u Jugoslaviji, Vijetnamu, Alžiru, Kubi, Boliviji, Angoli, Mozambiku i Etiopiji (Skočpol 1979b: 287). Sve navedene revolucije dogodile su se u prevashodno agrarnim društvima i postale su moguće tek u situaciji administrativno-vojnog kolapsa postojećih država. U tim slučajevima pojavilo se organizovano revolucionarno vođstvo, regrutovano iz slojeva prethodno marginalizovanih klasa, koje je želelo da izgradi novu, ojačanu državnu organizaciju i nacionalnu autonomnost.

Po mišljenju Kolinsa, rad Tede Skočpol, iako je ograničen na Francusku, Rusku i Kinesku revoluciju, može se primeniti i na mnoge druge revolucije u istoriji – npr. na revolucije u gradovima-državama antičke Grčke i Italije koje su takođe imale osnovu u promeni oblika vojne mobilizacije i u kontekstu brzih promena u eksternim (međunarodnim) odnosima (Collins 1980: 651). Slično je i sa građanskim revolucijama u poznom srednjem veku i u renesansi, u Holandskoj revoluciji tokom rata za nezavisnost od Španije itd. Međutim, može se reći i da su uopštavanja ovog tipa neadekvatna i da mnogi navedeni primeri imaju sasvim različite političke istorije i položaje u međunarodnoj areni. Nove forme vojne organizacije i raspad kolonijalne kontrole, naročito posle Drugog svetskog rata, takođe dovode u pitanje uopštavajući karakter teorije u slučaju revolucija u drugoj polovini 20. veka.

Najveći teorijski doprinos Skočpol nesumnjivo je povratak države u središte analitičke pažnje, iako njena teorija izaziva kontroverze zbog sistematskog zanemarivanja uloge urbane radničke klase, međuelitnog konflikta, kulturnih i ideoloških konstrukcija konflikta, te uloge revolucionarnih aktera kao

faktora u društvenim procesima. Njena snažno strukturna i nevoluntaristička perspektiva zaista zapostavlja aspekt ljudske akcije, odnosno analizu konkretnih aktivnosti jakobinaca u Francuskoj, kineskih seljaka, ruskih boljševika i drugih, te je u tom smislu moguće smatrati nedovršenom (Himmelstein and Kimmel 1981: 1153). Bliža analiza ruralnih i urbanih zajednica u srednjem veku, kao i krupnih feudalnih zemljoposjednika, značajno bi doprinela ovoj teoriji i zato su pojedini autori optuživali Skočpol za “državolatriju” (vidi Goodwin 1996: 294).

Prema Foranu, strukturni model Tede Skočpol je vrlo apstraktan jer je njegov naglasak na odnosima između država, klasa i država, što može da podrazumeva “svašta” (Foran 2005: 11). On ističe i da postoje značajne varijacije u tri slučaja koje je ona analizirala, te se postavlja pitanje o tome da li uopšte postoji neki univerzalni revolucionarni obrazac (Dunn 1982). Drugim rečima, snaga strukturnog modela ujedno je i njegova slabost – strukture ne mogu da se menjaju same od sebe, tako da promena ne može u potpunosti da bude objašnjenja strukturno. Dakle, društvene promene nastaju putem (novih) akcija, a (nove) akcije zahtevaju promenjene želje i/ili verovanja. Skočpol priznaje da postoji određena uloga raznih aktera, ali u svojoj analizi najveći deo pažnje poklanja elitama i državama nauštrb potlačenih ili nižih klasa, kao što preko strukturne krize objašnjava čak i ideologije i vrednosne orijentacije.

S tim u vezi, zanimljivo je da u svojim kasnijim radovima Skočpol opreznije pristupa objašnjenju revolucija i strogom strukturnom modelu (npr. Skočpol 1982b). Uz to, “sa iznenađenjem” reaguje na Iransku revoluciju iz 1979. godine i navodi da je u pitanju “anomalična” revolucija koja dovodi u pitanje određene aspekte njene teorije. Ona zatim sofisticira određene argumente i u njih uključuje i pojedine kulturne, ideološke i, u slučaju Iranske revolucije, religijske faktore u analizu. Posebna “novost” za Skočpol jeste relevantnost urbanih klasa za savremene revolucije, a posebno u slučaju Latinske Amerike.

Struktura i organizacija: Čarls Tili

Generaciji strukturnih teoretičara revolucije neophodno je dodati i doprinose Čarlsa Tilija, iako je u svojim analizama najčešće nastupao iz ugla procesualne dinamike. Međutim, on je prvenstveno pokušavao da identifikuje najvažnije društvene mehanizme i “velike strukture” koje je zatim analizirao i upoređivao tokom dugačkih istorijskih perioda (Tilly 1984). Njegov rad je odlikovalo stvaranje veoma složenih eksplanatornih shema, a bio je posebno usredsređen na društvene promene velikog obima, na njihovu vezu sa tzv. politikom suprotstavljanja, posebno u Evropi od 17. veka do danas (Tilly 2004a). Politika suprotstavljanja (ili politika sukoba, odnosno politika borbe) je koncept koji označava upotrebu konfliktnih sredstava da bi se ostvario određeni politički cilj ili da bi se promenila neka politika državne uprave, zbog čega se Tili približava državocentričnim teorijama. On se fokusirao na

konfliktna sredstva koja na različite načine remete ili uznemiravaju normalne društvene aktivnosti, poput demonstracija, štrajkova, pobuna, građanske neposlušnosti, a samim tim i na terorizam, bune i revolucije.⁶ Akteri politike suprotstavljanja najčešće su društveni pokreti, a njihova meta obično su vlade ili slične državne institucije.

Kada je reč o revolucijama, on se u studiji *Od mobilizacije do revolucije* bavio političkim uzrocima revolucija preko koncepta mobilizacije resursa, skrećući pažnju na organizacione i druge resurse koji su bili dostupni pretendujućim grupama (državama, elitama itd.) (Tilly 1978). Tili je iznad svega želeo da shvati široke procese političkog konflikta ili kolektivne akcije (revolucije su jedan tip ovih procesa) i zagovarao je teoriju mobilizacije resursa koja naglašava važnost izučavanja organizacionih i drugih resursa koji su dostupni grupama koje se nadmeću (državama, elitama i onima koji izazivaju režim) (Hunt 1984). Za njega, revolucija je uslov višestrukog suvereniteta u kojem populacija prebacuje vernost sa jedne uprave na grupu koja pretenduje da preuzme vlast (vidi Foran 2005). Kao i u slučaju ostalih strukturnih teoretičara revolucije, i u Tilijevoj teoriji uloga ljudi je ograničena unutar postojećih struktura. Ipak, on jasno govori o kolektivnoj akciji, pod kojom podrazumeva zajedničku akciju zarad zajedničkih ciljeva. Dakle, u njegovoj teoriji postoji svojevrsna interakcija između delanja i strukture, odnosno postoji odnos između ljudi i institucija.

Tili je razlikovao sedam stadijuma revolucionarnog procesa (Tilly 1978: 216-217). Prvo, gradualnu mobilizaciju boraca koji iznose zahteve za ekskluzivnom kontrolom nad vladom ili državnom upravom, drugo, ubrzano uvećanje ljudi koji prihvataju ove zahteve i, treće, neuspešne napore vlade da uguši ovu alternativnu koaliciju snaga. U ove prve tri faze moguće je izdvojiti značaj aktera, odnosno ljudi koji prave svesne izbore, kao npr. da li da prihvate zahteve pretendenta na vlast ili ne. U naredne dve faze Tilijev argument je strukturnog karaktera. Četvrti stadijum je uspostavljanje alternativne koalicije sa efikasnom kontrolom nad nekim delom vlade i peti su borbe alternativne koalicije da održi ili proširi ovu kontrolu. U kulminaciji revolucionarnog procesa Tili u analizu "vraća ljude" i šesti stadijum je rekonstrukcija vlade kroz pobedu alternativne koalicije, njen poraz ili kroz neko srednje rešenje, a sedmi je ponovno nametanje rutinske vladine kontrole nad populacijom.⁷

Još u svom doktoratu, a zatim i u delu o kontrarevoluciji u Francuskoj pokrajini Vandeja iz 1964. godine (Tilly 1964), Tili je ukazao na to da su prividno beznadežne pobune protiv nove revolucionarne vlasti imale smisla ako se razmotre društvena struktura i političke podele u lokalnim seoskim zajednicama. Slično tome, dokazivao je da se pobune u vezi sa hranom u

6 Između brojnih ostalih angažmana, Tili je bio i direktor Centra za studije društvene promene na Novoj školi za društvena istraživanja. Zanimljivo je da je lozinka na ulaznim vratima centra bila 1-7-8-9, očigledno izabrana kao podsećanje na godinu kada je počela Francuska revolucija. Napisao je i studiju o evropskim revolucijama u periodu od pet vekova, od 1492. do 1992. godine (Tilly 1993), kao i o društvenim pokretima od 1768. do 2004. godine (Tilly 2004b).

7 "Povratak ljudi" je aluzija na čuveni Homansov tekst (Homans 1964).

Evropi u 17. i 18. veku mogu razumeti kao reakcija lokalnog stanovništva na sve veće zahteve centralne vlasti i širenja nacionalnog tržišta prehrambenim namirnicama. Dakle, analizirajući akcije seoskih zajednica, francuskih zanatlija, militantnih sindikata i mnogih drugih, Tili naglašava kreativnost "običnog čoveka", odnosno sposobnost ljudi da se (samo)organizuju radi postizanja nekog cilja. Drugim rečima, interesovao se za načine na koje ljudi delaju zajedno u ostvarivanju zajedničkih interesa i može se reći da je pokušavao da "rehabilituje" rulju koju su sociolozi i istoričari manje pejorativno nazivali "masom" ili "gomilom" (Tilly 1973).

S druge strane, Tili je bio svestan strukturnih promena koje su transformisale i sredstva i ciljeve kolektivnih akcija, zbog čega je adekvatno svrstati ga u (atipičnog) strukturnog teoretičara revolucija. Neki konkretan istorijski događaj poput štrajka ili pobune samo je početna tačka njegove analize, jer su njen stvarni predmet dugoročne promene u kolektivnoj akciji. On događajima pristupa samo da bi objasnio posledice strukturnih promena, kao npr. urbanizacije, koja je dovela do reakcije protiv revolucionarne buržoazije kao aktera širenja države i gradskog tržišta koje šteti interesima seljaka (Tilly 1989). Dakle, "obični" ljudi se neprekidno suočavaju sa sveprisutnim strukturnim promenama koje kao da imaju sopstveni život. Ovi skriveni, strukturni procesi, često iznova pišu pravila kolektivne akcije, a seljaci, zanatlije i radnici neprekidno moraju da menjaju repertoar svojih odgovora na te promene.

Zato Tili na empirijskim osnovama tvrdi da kolektivno nasilje i revolucije nisu proizvod masa koje na ovaj način reaguju na brze društvene promene, kao što je to npr. tvrdio Smelser (Smelser 1962). Mnogi "pobunjenici" u 19. veku su bili odrasli, oženjeni ljudi koji su radili ugledne poslove sa snažnim organizacijama, odnosno radnici koji nisu bili marginalni i neintegrisani, već pojedinci koji pripadaju čvrsto uspostavljenim mrežama u samom središtu industrijskog društva. Drugim rečima, Tilijeva istorijska istraživanja usredsredila su ga na značaj društvene organizacije, a ne dezorganizacije, kada je reč o kolektivnim akcijama. Naime, on je svoj poduhvat prvobitno osmislio kao pokušaj empirijskog pobijanja Dirkegovih ideja, odnosno sveprisutnosti dirkemizma u sociologiji, prema kojem je npr. kriminalno ponašanje proizvod društvene dezorganizacije, a kolektivna ponašanja su u vezi sa jazom između stepena društvene diferencijacije i nivoa zajedničke svesti.

Tili je posebno kritikovao Dirkegov koncept anomalije (Durkheim 1897/1951) i način na koji on iz njega izvlači razne nepoželjne društvene rezultate, iako je najoštriji prema američkim predstavnicima ove tradicije, kao npr. prema Smelseru. Međutim, Tili pre svega odbacuje dirkegovski jezik o socijalnoj patologiji, iako postavlja slična pitanja kao i Dirke – kako strukturna diferencijacija (za Tilija su to urbanizacija, industrijalizacija itd.) menja prirodu kolektivne akcije? Insistiranjem na značaju solidarnosti, kohezije i organizacije, može se reći i da se Tili nedvosmisleno odvojio od

Dirkema iz *Podele društvenog rada* (Durkheim 1893/1984) i *Samoubistva* (Durkheim 1897/1951), ali i da se istovremeno pridružio njegovim argumentima iz *Elementarnih oblika religijskog života* (Durkheim 1912/1915). Takođe, da bi izbegao psihologiziranje, on izbegava svaki argument koji počiva na mentalnim stanjima, svesti ili ideologiji.

U teoriji kolektivne akcije Tili se približava i utilitarističkoj tradiciji koja počiva na racionalnom ostvarivanju sopstvenih interesa. S tim u vezi, on razvija "model mobilizacije" u objašnjenju kolektivne akcije, pri čemu se eksplicitno usredsređuje na značaj interesa i prilika. To znači da ljudi kolektivno delaju da bi uvećali svoje kolektivne dobiti, a to čine unutar ograničenja koja postavljaju troškovi takve kolektivne akcije (vidi i Tilly 1973). Zatim, interesantno je i da svoj pristup naziva "odlučno pro-marksovskim", pre svega zbog toga što veliki značaj pridaje marksističkoj ideji o interesima koji su ukorenjeni u organizaciju proizvodnje (kao i fenomenu društvenog konflikta). Međutim, njegov model se od Marksovog razlikuje u vezi sa tim ko je učesnik kolektivne akcije, pošto dovodi u pitanje stav da su kvalifikovani radnici osnovna revolucionarna snaga industrijskog kapitalizma. Za Tilija, snaga pobune počiva u snazi organizacije, a eksploatisani radnici nisu nužno i najbolje organizovani (Tilly 1978).

U svojim istraživanjima on je došao i do zaključka da širenje kapitalizma i nacionalne države navodi obične ljude da formiraju sopstvene velike organizacije (vidi i Tilly 1975). Usredsredivši se na posledice modernizacije i urbanizacije po kolektivnu akciju, on pokazuje da su najurbanizovaniji sektori Zapada ponudili najuniformniju podršku za Francusku revoluciju, kao i da su najintenzivniji konflikti bili tamo gde je urbanizacija bila istovremeno i snažna i neravnomerna – na "spojevima" urbanog i ruralnog života. S tim u vezi, snažno je kritikovao sve one društvene naučnike koji su pobune i nasilje direktno povezivali sa brzim urbanim razvojem. Dakle, na osnovu svojih iscrpnih analiza dugoročnih promena i detaljne provere svojih hipoteza, on je istakao nekoliko značajnih zaključaka (Tilly 1990).

(1) Promene koje se nazivaju modernizacijom nemaju uniformne posledice po nivo, fokus, formu ili vreme političkog konflikta.

(2) Na kratki rok brza urbanizacija i industrijalizacija obično smanjuju nivo konflikta.

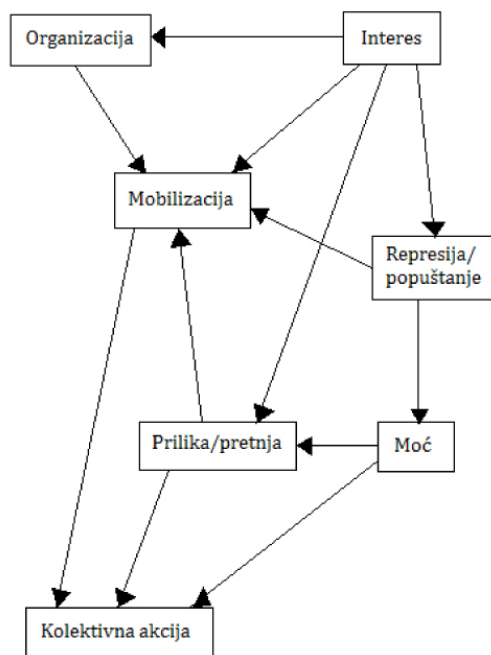
(3) Urbanizacija i industrijalizacija ne mogu da stimulišu konflikt ako preusmeravaju resurse od uspostavljenih grupa (npr. gradskih zanatlija) koje zadržavaju svoju internu organizaciju.

(4) Pojava industrijskog kapitalizma transformisala je identitete i interese onih koji se bore za moć, a samim tim i formu njihove kolektivne akcije.

(5) Učestalost i ishod kolektivnog konflikta zavise od funkcionisanja države.

Svoja saznanja i istorijska istraživanja Tili je sumirao u spomenuti "model mobilizacije" primenjen na kolektivnu akciju. Elementi ovog modela su organizacija, interes, represija, moć, prilika (ili pretnja) i sama kolektivna

akcija, a glavne determinante za mobilizaciju grupe su njena organizacija, njen interes za moguće interakcije sa drugim akterima, trenutna prilika za takvu interakciju, kao i izloženost grupe represiji. Stepenn kolektivne akcije je proizvod moći, mobilizacije i trenutnih prilika i rizika u vezi sa individualnim i grupnim interesima. Najznačajniji elementi modela su mobilizacija, kolektivna akcija i prilike, kao što se vidi iz sheme (Tilly 1978: 56):

Tilijevi zaključci ukazuju na to da naznake društvene dezorganizacije (npr. porast cena hrane, pad u visini plate itd.) nisu u korelaciji sa trendovima kolektivnog nasilja. Zatim, on ističe da je modernizacija promenila preovladavajuće forme kolektivne akcije i kolektivnog nasilja na dugi rok (od 1600. godine do danas) i insistira na primatu moći i političkog procesa kada je reč o kolektivnoj akciji (Tilly 1978: 115-132). Naime, on na mnogo različitih mesta tvrdi da promene u borbi za političku moć, odnosno za vlast, mogu da objasne trendove u vezi sa kolektivnom akcijom na mnogo adekvatniji način nego npr. društveni raspad ili ekonomske teškoće. Tako ističe da su najveći izlivi nasilnih konflikata u Francuskoj pratili najveće promene u francuskom političkom sistemu u 19. veku. Štrajkovi su, naravno, insistirali na ekonomskim zahtevima, ali Tili tvrdi da je stvarni cilj ovih kolektivnih akcija bila borba za političku moć radničke klase. Kompeticija u vezi sa političkom moći objašnjava i intenzitet i vreme konflikta – npr. ako se pojave nove grupe koje traže svoja politička prava ili ako stare i dobro organizovane

grupe percipiraju da su njihova prava ugrožena.

Na tom mestu u analizu ulazi značaj koji Tili pridaje organizaciji, jer borci za političku vlast zavise od organizacije (Tilly 1978: 62-69). Ako je borba ograničena na nivo zajednice tada su dovoljne i lokalne organizacije, ali ako se sukobi dešavaju na nacionalnom nivou tada će jedino nacionalne (i formalne) organizacije biti uspešne. Iz tih razloga, promene u organizaciji imaju ključni uticaj na strukturu sukoba u industrijskom društvu i za Tilija je npr. porast učestalosti i stepena angažmana radnika u štrajkovima u vezi sa uvećanjem značaja sindikata i članstva u političkim partijama. Dakle, modernizacija transformiše kolektivnu akciju kroz organizaciju (a ne kroz društvenu dezorganizaciju). Urbanizacija je usmerila pobune i proteste u gradove, centralizacija politike je nasilne sukobe premestila na nacionalni nivo, dok je porast radničke klase u 19. veku stvorio novog suparnika u borbi za političku moć i ohrabrio je formiranje novih centralizovanih, birokratski integrisanih političkih i privrednih organizacija. Tilijev naglasak na političkoj dimenziji konflikta pre svega uzima u obzir ulogu države. Akcijama države, odnosno njenih predstavnika, neretko je dolazilo do transformacije kolektivne akcije u kolektivno nasilje, a demonstracije su prerastale u nered (npr. kada bi vladine trupe napale demonstrante). U 17. i 18. veku francuska vlada je izazvala kolektivno nasilje kada je pokušala da nametne nove poreze ili da organizuje regrutovanje. Ovo znači i da država nije samo predmet društvenog sukoba, već da je i jedan od glavnih aktera u tom sukobu. Može se reći i da je nasilje najčešće usledilo nakon krupnih promena u političkoj moći, odnosno perioda intenzivnog političkog takmičenja (Tilly 1978: 172-188).

Društveni pokreti i kolektivna akcija mogu se smatrati mezosociološkom orijentacijom, ali se Tili podjednako bavio i značajem društvenih pokreta za formiranje države (makro nivo), kao i izvođenjem i (sukobljavajućim) susretima (mikro nivo). Kada je reč o vezi između društvenih pokreta i države, on navodi da su pobune u tradicionalnom društvu bile lokalne, sporadične i kratkog daha. Međutim, pojava centralizovane države stvorila je "novu metu" zahteva javnosti, kao i nove resurse za mobilizaciju da bi se ti zahtevi ispunili. Državni aparat na nacionalnom nivou postao je meta za pokrete koji su počeli da organizuju dugotrajne kampanje preko specijalizovanih organizacija stvorenih u tu svrhu. Dolazi do kolektivnih pobuna iz svih krajeva zemlje koji su bili usmereni na to da utiču ili čak svrgnu "centralu" u sopstvenom interesu. Tako nešto ne bi bilo moguće u tradicionalnom, agrarnom režimu, pre svega zato što nije postojao dovoljno veliki "centar" koji bi mogao da ispuni ove zahteve. Uz to, infrastruktura za komunikacije i transport još uvek nije bila razvijena u meri u kojoj bi bila moguća neka nacionalna protestna organizacija. Marks i Engels (Marx and Engels 1848/2007) su tvrdili da kapitalistički sistem stvara "kopače sopstvenog groba" time što okuplja i približava radnike u fabrikama u kojima se oni mogu organizovati, što se samo parcijalno pokazalo tačnim. U analogiji sa ovim tvrdnjama, Tili je isticao da centralizujuća država koja prodire u sve sfere društva stvara sopstvene "grobare", jer stvara sredstva putem kojih je moguća mobilizacija pokreta koji dovode u pitanje državnu kontrolu (Tilly 1990).

Zanimljivo je i da ideje Tilijske (kao i Skočpol) zatim evoluiraju u političku procesnu teoriju, gde se pažnja poklanja širokim socioekonomskim procesima, političkim prilikama i kognitivnim okvirima oslobođenja. Svi ovi faktori kod njih dvoje su obrađeni na političkom nivou, za razliku od prethodnika poput Dejvisa (Davies 1962), Gura (Gurr 1970) i Džonsona (Johnson 1966; vidi i Škorić i Kišjuhas n.d.). Može se reći i da Tili ide dalje od Skočpol i poklanja pažnju ideološkim resursima i pitanju državnog legitimiteta, a pridaje i veliki značaj koalicijama (Foran 2005). Uz to, veliki deo njegovih istraživanja bio je fokusiran na mikronivoe društvene stvarnosti, a sa saradnicima je prikupio podatke o nekoliko hiljada istorijskih epizoda iz perioda prelaska tradicionalnih u moderne društvene pokrete (Tilly 2004b). Njihovi savremenici su ih nazivali “pobunama” ili “nemirima”, ali je Tili odbacio ove termine kao pristrasne i nejasne i nazvao ih je “suprotstavljачka okupljanja”, a njihovu širu dinamiku odredio je kao politiku suprotstavljanja (Tilly 2004a).

Na mikronivou, ovo su izvođenja i glume u Goffmanovom smislu reči (npr. Goffman 1956/1959) jer ih karakteriše standardizovan repertoar ponašanja koji prepoznaju i akteri i publika (npr. zaplena hrane, sukob sa autoritetima poput carinika ili policajaca, oslobađanje zatvorenika iz zatvora itd.). Već u 19. veku dolazi do transformacije prvobitnih pokreta u prepoznatljivu verziju modernih društvenih pokreta jer se pojavljuju specifične kampanje kao koordinirani skup epizoda u kojima se izlažu određeni zahtevi, planirani od strane specijalnih organizacija (Tilly 1999). U pitanju je bilo javno okupljanje (zakazano za određeno vreme i mesto) i najčešće hodajući protest u vidu marša, demonstracija itd. Tili ističe i da učesnici u kolektivnoj akciji pričaju određene narative o sebi (kao o dostojnim, ujedinjenim, brojnim i posvećenim) i svojim protivnicima (kao predstavnicima dugotrajnog zla). Prema Rendalu Kolinsu, ovi narativi su zapravo gofmanovska izvođenja angažovana na upravljanju utiscima (Collins 2010). Ti narativi su pojednostavljeni, neka vrsta zapisnika o delovanju “dobrih” i “loših momaka” koji se kreću ka porazu ili pobedi.

Ocena strukturnih teorija

Na kraju, postavlja se pitanje koje je mesto strukturnih, odnosno državocentričnih teorija revolucije danas? U savremenoj teoriji strukturnim pristupima se suprotstavljaju oni pristupi koji insistiraju na značaju ljudske akcije i kulture, kao i na procesualnom karakteru državnih struktura. Međutim, za Vikam-Kraulija, strukturnim teorijama revolucije nije adekvatno kontrastirati “procesualne” teorije zato što među procese koji proizvode strukturne teorije revolucije spadaju i procesi ujedinjavanja ili stvaranja solidarnosti, konflikti (između klasa, između država, između država i klasa), procesi eksploatacije, komercijalizacije ekonomske aktivnosti, kolonizacije itd. (Wickham-Crowley 1997).

On insistira na tome da svi ovi procesi proizvode ili opisuju određene strukturne karakteristike društvenog poretka, odnosno svaki navedeni proces sugerise određene strukturne odnose između društvenih jedinica. Na

primer, polazeći od makro ka mikro nivoima, neophodno je spomenuti (1) svetsko-sistemske strukture međunarodne trgovine, finansija i investiranja, (2) obrasce međudržavne konkurencije, konflikta, dominacije, saveza i kooperacije, (3) odnose države i klase unutar pojedinačnih država, a posebno oko pitanja oporezivanja, uprave, prinude i pristupa državnoj moći, (4) obrasce klasnih, etničkih, religijskih i možda rodnih konflikata (ili saveza), (5) odnose formalnih organizacija (uključujući tu i društvene pokrete) prema društvu, posredovane društvenim mrežama – što sve implicira strukturni karakter navedenih procesa (Wickham-Crowley 1997: 37).

S druge strane, strukturni pristupi su (možda) ograničeni u kontekstu objašnjenja potencijalno ključne veze između (1) društvene organizacije, resursa i kulture i (2) kolektivne akcije. Gudvin ističe da srećom postoji niz dostupnih teorijskih resursa koji mogu da pomognu u prevazilaženju ovih problema (Goodwin 1997). Na primer, uloga društvene organizacije i interpersonalnih veza u procesima mobilizacije razmatra se među analitičarima društvenih mreža. Oni naglašavaju ključnu ulogu mreža u društvenim vezama prilikom regrutovanja ljudi u društvene pokrete ili šire političke zajednice. Ovi autori naglašavaju i kako društvene veze, ponekad u obliku formalnih organizacija, pružaju relaciju infrastrukturu za stvarne kolektivne akcije (npr. McAdam 1980; Snow, Zurcher, and Ekland-Olson 1980; Gould 1991).

Dakle, prosti fokus na državnu moć (i njen slom) možda ne može celovito da objasni karakter kolektivne akcije (uključujući tu i revolucionarne pokrete) ili fenomen revolucija, ali ti nedostaci upućuju na potrebu za snažnijom sintetičkom perspektivom o društvenim revolucijama i kolektivnoj akciji, a ne na potrebu za odbacivanjem strukturnih pristupa. Dok se ovo ne ostvari državocentrični pristupi će ostati najsnažnija teorijska perspektiva o društvenim revolucijama, a i svaka superiornija perspektiva moraće da inkorporira uvide ove teorijske tradicije (Goodwin 1997: 27). Iz tih razloga, pojedini navodi o “smrti” strukturnih teorija pred izazovima poststrukturnih teorija zasnovanih na kulturi i akciji su u mnogome preterani i, rečima Vikam-Kraulija, “strukturne teorije su tu da ostanu” (Wickham-Crowley 1997: 62; vidi i Škorić i Kišjuhas n.d.).

LITERATURA

- Aya, R. (1979). Theories of revolution reconsidered: Contrasting models of collective violence. *Theory and Society* 8 (1): 39-99.
- Collins, R. (1980). *States and Social Revolutions* by Theda Skocpol. *Theory and Society* 9 (4): 647-651.
- Collins, R. (1993). Maturation of the state-centered theory of revolution and ideology. *Sociological Theory* 11 (1): 117-128.
- Collins, R. (2010). The contentious social interactionism of Charles Tilly.

- Social Psychology Quarterly* 73 (1): 5-10.
- Davies, J. C.** (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review* 27 (1): 5-19.
- Dunn, J.** (1982). Understanding revolutions. *Ethics* 92 (2): 299-315.
- Durkheim, E.** (1893/1984). *The Division of Labor in Society*. New York: The Free Press.
- Durkheim, E.** (1897/1951). *Suicide: A Study in Sociology*. Glencoe: The Free Press.
- Durkheim, E.** (1912/1915). *The Elementary Forms of the Religious Life: A Study in Religious Sociology*. Glencoe: The Free Press.
- Evans, P. B., D. Rueschemeyer, and T. Skocpol** (eds) (1985a). *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, P. B., D. Rueschemeyer, and T. Skocpol** (1985b). On the road toward a more adequate understanding of the state. In: Evans et al. (1985a), pp. 347-366.
- Femia, J. V.** (1972). Barrington Moore and the preconditions for democracy. *British Journal of Political Science* 2 (1): 21-46.
- Foran, J.** (ed.) (1997). *Theorizing Revolutions*. London and New York: Routledge.
- Foran, J.** (2005). *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goffman, E.** (1956/1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Goldfrank, W. L.** (1979). Theories of revolution and revolution without theory: The case of Mexico. *Theory and Society* 7 (1-2): 135-165.
- Goldfrank, W. L.** (1980). Macro mastery. *Contemporary Sociology* 9 (3): 386-388.
- Goldstone, J. A.** (1980). Theories of revolution: The third generation. *World Politics* 32 (3): 425-453.
- Goldstone, J. A.** (1982). The comparative and historical study of revolutions. *Annual Review of Sociology* 8: 187-207.
- Goldstone, J. A.** (2001). Toward a fourth generation of revolutionary theory. *Annual Review of Political Science* 4: 139-187.
- Goodwin, J.** (1996). How to become a dominant American social scientist: The case of Theda Skocpol. *Contemporary Sociology* 25 (3): 293-295.
- Goodwin, J.** (1997). State-centered approaches to social revolutions: Strengths and limitations of a theoretical tradition. In: Foran (1997), pp. 9-35.
- Goodwin, J. and T. Skocpol** (1989). Explaining revolutions in the contemporary Third world. *Politics and Society* 17 (4): 489-509.
- Goodwin, J.** (2001). *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gould, R. V.** (1991). Multiple networks and mobilization in the Paris Commune, 1781. *American Sociological Review* 56 (6): 716-729.
- Gouldner, A. W.** (1979). Introductory notes. *Theory and Society* 7 (1-2): 1-6.

- Gurr, T. R.** (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Femia, J. V.** (1972). Barrington Moore and the preconditions for democracy. *British Journal of Political Science* 2 (1): 21-46.
- Himmelstein, J. L. and M. S. Kimmel.** (1981). States and revolutions: The implications and limits of Skocpol's structural model. *The American Journal of Sociology* 86 (5): 1145-1154.
- Homans, G. C.** (1964). Bringing men back in. *American Sociological Review* 29 (5): 809-818.
- Hunt, L.** (1984). Charles Tilly's collective action. In: Skocpol (1984a), pp. 244-275.
- Huntington, S. P.** (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.
- Johnson, C.** (1966). *Revolutionary Change*. Boston: Little Brown & Company.
- Katz, M. N.** (1999). *Reflections on Revolutions*. New York: St. Martin's Press.
- Lazarsfeld, P. F. and R. K. Merton** (1948/1957). Mass communication, popular taste and organized social action. In: B. Rosenberg and D. M. White (eds) (1957), *Mass Culture: The Popular Arts in America*. New York: The Free Press and London: Collier-Macmillan Limited, pp. 457-473.
- Mann, M.** (1984/1986). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. In: J. A. Hall (ed.) (1986), *States in History*. Oxford: Basil Blackwell pp. 109-136.
- Marx, K. and F. Engels** (1848/2007). *The Communist Manifesto*. New York: International Publishers.
- McAdam, D.** (1980). Recruitment to high risk activism: The case of freedom summer. *American Journal of Sociology* 92 (1): 64-90.
- Merton, R. K.** (1948). The bearing of empirical research upon the development of social theory. *American Sociological Review* 13 (5): 505-515.
- Moore, B.** (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Middlesex: Penguin University Books.
- Paige, J. M.** (1975). *Agrarian Revolution: Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World*. London: The Free Press.
- Parsons, T.** (1951). *The Social System: The Major Exposition of the Author's Conceptual Scheme for the Analysis of the Dynamics of the Social System*. New York: The Free Press.
- Rothman, S.** (1970). Barrington Moore and the dialectics of revolution: An essay review. *The American Political Science Review* 64 (1): 61-82.
- Roy, W. G.** (1984). Class conflict and social change in historical perspective. *Annual Review of Sociology* 10: 483-506.
- Skocpol, T.** (1976). France, Russia, China: A structural analysis of social revolutions. *Comparative Studies in Society and History* 18 (2): 175-210.
- Skocpol, T.** (1979a). State and revolution: Old regimes and revolutionary crises in France, Russia, and China. *Theory and Society* 7 (1/2): 7-95.
- Skocpol, T.** (1979b). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of*

- France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T.** (1982a). A reflection on Gouldner's conceptions of state power and political liberation. *Theory and Society* 11 (6): 821-830.
- Skocpol, T.** (1982b). Rentier state and Shi'a Islam in the Iranian revolution. *Theory and Society* 11 (3): 265-283.
- Skocpol, T.** (ed.) (1984a). *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T.** (1984b). Sociology's historical imagination. In: Skocpol (1984a), pp. 1-21.
- Skocpol, T.** (1984c). Emerging agendas and recurrent strategies in historical sociology. In: Skocpol (1984a), pp. 356-391.
- Skocpol, T.** (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research. In: Evans et al. (1985), pp. 3-37.
- Skocpol, T.** (1988). Social revolutions and mass military mobilization. *World Politics* 40 (2): 147-168.
- Skocpol, T.** (2003). Doubly engaged social science: The promise of comparative historical analysis. In: J. Mahoney and D. Rueschemeyer (eds), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. New York: Cambridge University Press, pp. 407-428.
- Skocpol, T.** and **M. Somers** (1980). The uses of comparative history in macrosocial inquiry. *Comparative Studies in Society and History* 22 (2): 174-197.
- Smelser, N. J.** (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press.
- Smith, D.** (1984a). Discovering facts and values: The historical sociology of Barrington Moore. In: Skocpol (1984a), pp. 313-355.
- Smith, D.** (1984b). Morality and method in the work of Barrington Moore. *Theory and Society* 13 (2): 151-176.
- Snow, D. A., L. A. Zurcher, and S. Ekland-Olson** (1980). Social networks and social movements: A microstructural approach to differential recruitment. *American Sociological Review* 45 (5): 787-801.
- Stephens, J. D.** (1989). Democratic transition and breakdown in Western Europe, 1870-1939: A test of the Moore thesis. *The American Journal of Sociology* 94 (5): 1019-1077.
- Škorić, M.** i **A. Kišjuhas** (n.d.). Razvoj i metateorija revolucija.
- Thomas, G. M.** and **J. W. Meyer** (1984). The expansion of the state. *Annual Review of Sociology* 10: 461-482.
- Tilly, C.** (1964). *The Vendée: A Sociological Analysis of the Counter-revolution of 1793*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tilly, C.** (1973). Do communities act? *Sociological Inquiry* 43 (3-4): 209-238.
- Tilly, C.** (ed.) (1975). *The Formation of National States in Western Europe*. New Jersey: Princeton University Press.
- Tilly, C.** (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tilly, C.** (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.

- Tilly, C.** (1989). Cities and states in Europe, 1000-1800. *Theory and Society* 18 (5): 563-584.
- Tilly, C.** (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Tilly, C.** (1993). *European Revolutions, 1492-1992*. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.
- Tilly, C.** (1999). From interactions to outcomes in social movements. In: M. Giugni, D. McAdam, and C. Tilly (eds), *How Social Movements Matter*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, pp. 253-270.
- Tilly, C.** (2004a). *Contention & Democracy in Europe, 1650-2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C.** (2004b). *Social Movements, 1768-2004*. Boulder and London: Paradigm Publishers.
- Trimberger, E. K.** (1972). A theory of elite revolutions. *Studies in Comparative International Development* 7 (3): 191-207.
- Trimberger, E. K.** (1978). *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*. New Brunswick: Transaction Books.
- Weber, M.** (1922/1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Wickham-Crowley, T. P.** (1997). Structural theories of revolution. In: Foran (1997), pp. 36-70.
- Wiener, J. M.** (1975). The Barrington Moore thesis and its critics. *Theory and Society* 2 (3): 301-330.
- Zagorin, P.** (1973). Theories of revolution in contemporary historiography. *Political Science Quarterly* 88 (1): 23-52.

Structural theories of revolution

Abstract: This paper presents structural theories or state-centered approaches to revolutions. Special attention is paid to theories focused on the structure of agrarian society as a precondition for a revolution, as well as to theories which emphasize the structure of the state in their explanation of revolutions. We have also analyzed the relationship between structure and organization in the explanation of a revolutionary process. In the end, we elaborate the advantages and disadvantages of structural theories of revolution today.

Keywords: revolutions, structural theories of revolutions, state-centered approaches, structure of agrarian society, state structure, structure and organization.

Dušan Ristić
Dušan Marinković
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za sociologiju

DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA REGIONA: TERITORIJA, MESTO, IDENTITET

Proces regionalizacije kao društveni proces predstavlja kompleks serija različitih društvenih praksi koji se uvek odvija u varijabilnim istorijskim i kulturnim kontekstima, pa se on može posmatrati i kao proces društvene konstrukcije regiona. U ovom radu posebno su istaknute dve dimenzije tog procesa: društvena konstrukcija regiona odvija se kroz prakse društvene interakcije ali i kroz proces stvaranja diskursâ o regionu, kao istorijskih nizova regulatornih moći koje su imanentne tim praksama. S jedne strane, pretpostavka za sociološku analizu regionalizacije podrazumeva identifikovanje karakterističnih pravilnosti i zakonitosti u regionalnim društvenim praksama. Sa druge, ona se odnosi na mapiranje simboličkih resursa koji su mobilizovani u okviru diskursâ regionalizma u istom društvenom kontekstu. Društvena i diskurzivna konstrukcija regiona je u ovom radu identifikovana na tri nivoa. Prvo, region predstavlja geografski prostor. On je diskurs o teritoriji koji govori o tome gde se nalazi region. Drugo, region je mesto ispunjeno simbolikom i značenjem. On je diskurs o pripadanju koji odgovara na pitanje čemu region pripada. Treće, region uvek podrazumeva specifičnu kulturu i identitet koji se stvara u razlici spram regionalnih drugih. Svaki diskurs regionalizma uključuje pitanje identifikacije granica regiona, kako fizičkih tako i simboličkih. U radu se zaključuje da regionalizaciju treba posmatrati kao društveni proces otvaranja i zatvaranja – kako na nivou materijalnog i teritorijalnog – što su geografske regije, tako i na nivou proizvodnje diskursa – značenja i identiteta.

Ključne reči: region, teritorija, prostor, mesto, identitet, regionalna kultura

Uvod

U ovom radu biće predstavljena sociološka analiza procesa regionalizacije shvaćenog kao proces društvene konstrukcije regiona. Pokušaćemo da identifikujemo kategorije i nivoe analize koji su, uprkos raznovrsnosti regionalnih diferencijacija teritorijâ i osobenosti geografskih regija, značajni sociološki elementi većine regionalnih društvenih praksi. Društvena dinamika stvaranja regiona uključuje pitanje postavljanja *društvenih granica* regiona. One uvek podrazumevaju i teritorijalnu i simboličku ravan i doprinose individualizaciji svake geografske regije. U istraživanju regiona, ključne dimenzije su centrirane oko podela sveta na različite nivoe i fizičko-funkcionalne distinkcije. „Fizički regioni” se odnose na teritorije, najčešće vojno, ekonomski ili politički kontrolisane prostore od strane država, ali „funkcionalni regioni” mogu biti definisani i neteritorijalnim faktorima kao što je kultura – uže shvaćena kroz kulturni identitet. Na globalnom nivou, ekonomski regioni nastaju zahvaljujući transnacionalnim kapitalističkim procesima, a kulturni regioni zahvaljujući formiranju određenog identiteta zajednice (Väyrynen, 2003). U savremenim analizama ovih procesa vode se debate koje su od usko „regionalne problematike” proširene na pitanje rekonstrukcije različitih disciplina društvenih nauka (Gregory & Urry 1985; Massey, 1985).

Termin region najčešće se upotrebljava u prostornim klasifikacijama, kao način da se opiše i odredi neko geografsko područje, teritorija. Od XVIII do sredine XX veka¹, pojam regiona se javlja kao jedno od centralnih analitičkih oruđa geografa. Termin regiona i danas svakako jeste značajno analitičko oruđe ne samo u geografskim, već i ekonomskim, političkim, istorijskim i sociološkim analizama, iako su u međuvremenu na značaju dobili i pojmovi teritorije i mesta (Claval, 2007: 26). U poslednjih par decenija, posebno zahvaljujući intenziviranju međunarodnih procesa koji su često obuhvaćeni terminom globalizacije, javljaju se nove i različite regionalne strukture koje sve više dobijaju na značaju. Istraživanje regionâ kao „objektivnih entiteta” važno je područje za razumevanje prostorne organizacije savremenog sveta. Ipak, kako piše Klaval, regionalni pristup u geografskim istraživanjima nedovoljan je da bi se objasnile značenjske dimenzije mestâ i regionâ (isto, 31). Da bi se u potpunosti obuhvatila regionalna problematika, pored geografije je neophodan doprinos i drugih društvenih nauka. U tom smislu značajno je spomenuti da su društvene nauke u poslednje dve decenije prošlog veka doživele tzv. „prostorni zaokret” (*spatial turn*) koji je sa jedne strane doprineo fuzionisanju njihovih različitih disciplinarnih okvira a sa druge, doprineo uvažavanju prostornih kategorija u istraživanjima različitih društvenih pojava. Dobar deo pomenutih istraživanja javio

1 Prava „regionalna revolucija”, smatra Klaval, javila se krajem XIX veka i početkom XX veka. Važnu ulogu u tom vremenu imao je rad poznatog geografa Vidala de la Blaša (Vidal de la Blache).

se zahvaljujući shvatanju da je društvena i kulturna problematika „duboko” prostorna i teritorijalna. Teorijski radovi poput Lefevrovog i Sojinog (Edward Soja) ali i druge uticajne figure na polju studija kulture (poput Fukoa i Gramšija), doprinele su usmeravanju rasprava ka pitanjima disciplinarnosti, isključivanja, dominacije i prepoznatljivosti određenih društvenih grupa u prostoru (Oakes, 1997: 524; Smith, 1984; Sibley, 1998; Price and Lewis, 1993; Soja, 1999; Tuan, 2003). U rasponu od neomarksističkih orijentacija, inače heterogenih po svojim temama i pristupima do disperzivne heterogenosti postmodernističkih i poststrukturalističkih struja – od Fukoa do Sodže (Edward W. Soja) – zainteresovanost za pitanja (društvenosti) prostora i mesta i njihovih društvenih proizvođenja, kao i za pitanje šta su granice regionalizovanih prostora, sve više raste i usložnjava se. Zahvaljujući pomenutom „zaokretu” u istraživanjima, analize su usmerene od temporalnosti i istoričnosti, ka prostornom (geografskom) aspektu društvenih procesa (Soja, 1989). Ako se može reći da su tradicionalna istraživanja u društvenim naukama razdvajala način na koji društveni i prostorni determinizam utiču na ljude, onda je nakon pomenutog zaokreta ta distinkcija postala besmislena.

Iako o regionima razmišljamo kao o lokalitetima u geografskim, ekonomskim i političkim terminima, njihovo celovito sagledavanje i značaj nije moguće odrediti bez razumevanja društvenih aspekata i društvenih promena koje se danas odvijaju na globalnom nivou.

Regioni: teritorije, mesta, identiteti

Društveni proces regionalizacije koji je odvojen od svog starog nacionalnog konteksta danas postaje kompleksnija i promenljiva kategorija, a „konstrukcija regiona i teritorija je deo većitih transformacija prostornog sistema u kojima regioni nastaju, traju određeno vreme i verovatno mogu da nestanu” (Paasi, 2001: 16). Kao društveni konstituti koji zadobijaju privremenu prostornost, regioni i regionalni identiteti su uvek proizvodi društvenih institucija, društvenih odnosa u širem smislu i konkretnih figuracija moći.

U ovom radu društveno/diskurzivne konstrukcije regiona identifikovane su na tri nivoa. Analiza ide u pravcu mapiranja geografskih i socioloških odrednica koje ukazuju na činjenicu da svaki region ima najmanje tri značajne elementa: a) *teritoriju* na kojoj se nalazi – kao geografski prostor; b) diskurse koji sistematizuju iskaze i prakse stvaranja regiona – jer je region uvek *mesto* ispunjeno simbolikom i značenjem; c) *identitet* – kao specifično obeležje svakog regiona, u razlici naspram regionalnih drugih (Marinković, 2012a).

Pored navedenih dimenzija, o procesima regionalizacije kao društvenim procesima treba misliti i u kontekstu širih procesa globalizacije i modernizacije društava, stvaranja tzv. regionalnih kulturâ, ideologije regionalizma i drugih ekonomskih i političkih procesa. Dimenzije intenzifikacije međunarodne saradnje i međunarodni ekonomski i politički tokovi i procesi svakako su značajni za razumevanje regionalnih i lokalnih politikâ i regionalnih društvenih logikâ – koje se ne razvijaju same od sebe, autohtono i autonomno, već predstavljaju imanentni sadržaj savremenih globalnih društvenih tokova.

Pojam regiona moguće je različito definisati – u skladu sa naučnim, odnosno disciplinarnim okvirom istraživanja. Pod tim pojmom se uobičajeno podrazumeva uža ili šira teritorijalna jedinica unutar određene države ili teritorijalna oblast koja obuhvata dve ili više država. S obzirom da broj učesnikâ u diskursu nikada nije isti (Nojman, 2011: 135-136), regioni se kao oblici ljudskih zajednica, mogu uvek iznova definisati. Geografski pojam regiona potiče od latinskog glagola *regere*, što znači vladati, komandovati (Nojman 2009: 51-52). Pojam regiona je bio poreski, administrativni, politički entitet – regimentacija kao uspostavljanje apsolutističke dominacije (Mumford, 1986: 81) i vojni pojam – kao vojna raspodela trupâ i snagâ. Etimologija i različita značenja pojma region koja se odnose na njegove vojno-strateške dimenzije potiču svakako od činjenice da se geografska nauka razvijala u „vojnoj senci”. Posmatrati „protok pojma” region između geografskih i strateških diskursa (Nojman, 2011: 137) upućuje na razumevanje dinamičkog procesa posredovanja centralizacije i decentralizacije koji dobijaju svoje prostorne dimenzije, kao oblik transmisije i proizvođenja društvene moći (Berkhout, 2005: 319). Pitanje društvenog karaktera prostora uvek je, takođe, povezano i sa pitanjem granica (Balibar 2008: 98; Zanini 2002; Soja 2005), a različiti regioni, odnosno regionalizovani prostori, uvek su izraz političkih i društvenih strategija.

Među različitim definicijama i analizama nastanka regiona mogu se izdvojiti dva opšta pristupa: prvi je pristup *iznutra ka spolja* koji naglašava procese kulturne integracije (između ostalog i pitanje regionalnog identiteta); drugi je tzv. spoljašnji pristup, odnosno, *od spolja ka unutra* koji je usredsređen na geopolitiku (Nojman, 2011: 138). Analize prvog tipa nastoje da preciziraju nejasnost regionalnih granica određivanjem nekog središta, centralnog područja gde su unutrašnje karakteristike *sličnije*, a interakcija intenzivnija nego na periferiji regiona (oslonac su zajedničke kulturne osobine koje *same po sebi* „uzdižu”, odnosno izdvajaju region). U središtu tih pristupa nisu unutrašnji činioци posmatrani u izolaciji, nego percepcije interne elite o spoljnom okruženju regiona. Dok unutrašnji pristupi operišu velikim brojem različitih regionalnih aktera: međunarodnim nevladinim organizacijama, nacijama, državama, birokratijama, strankama, trgovin-

skim preduzećima, sindikatima, kulturnim ličnostima, itd., spoljašnji pristupi su skloni naglašavanju sistemskih faktora, država i geografije (isto, 142). Dok su dakle, u teorijama prvog tipa pretpostavljeni različiti akteri na društvenom nivou, teorije drugog tipa koncentrišu se na nivoe sistemâ i državâ (Ristić, 2012).

U različitim društvenim naukama je tokom poslednjih decenija izražen poseban interes za proučavanje prostornih dimenzija društvenih pojava (Marinković, 2012b). Postmoderne regionalizacije prostora i prostorni zaokret u društvenim naukama iako naglašavaju potrebu za fuzijama u razumevanju prostora i prevazilaženjem disciplinarnih granica, u izvesnom smislu ga čine dematerijalizovanim i deteritorijalizovanim (Marinković, Ristić, 2013). Tome svakako doprinose različiti pristupi i novi problemi koji su u vezi sa društvenom proizvodnjom prostora (Massey, 1985; Sodža, 2013). Povezanost prostorne i društvene dinamike posebno se prelama u pojmu regiona, odnosno kroz procese regionalizacije, bez obzira da li je posebno naglašena teritorijalna (materijalna) ili simbolička (diskurzivna) dimenzija.

Uvećanje kompleksnosti međunarodnih odnosa doprinelo je difuziji značenja i fleksibilnosti pojma regiona. Naše predstave o regionima, kako piše Vairinen (Väyrynen, 2003), često su zasnovane na nekritičkim i zastarelim metageografskim koncepcijama sveta koje pretpostavljaju diskretne, strogo ograničene i statičke kontinentalne jedinice koje su povezane na nedvosmislen način. Ipak, svet nije strukturisan na tako jednostavan način – naprotiv, regioni nastaju i nestaju kao posledice različitih ekonomskih, političkih i kulturnih faktora (isto, 25). Regionalizacija kao proces koji obuhvata strukturisanje i destrukturisanje regiona je pre svega, dinamičan i fleksibilan društveni proces, ali vrlo često on jeste proces *dugog trajanja* (Bodel, 1992: 45-46).

Pojam regiona se u socijalno-geografskim i političko-geografskim i ekonomskim pristupima svakako odnosi na teritorijalnu celinu. On je entitet koji je sačinjen od karakterističnih ekonomskih sistema i različitih režimâ regulacije (Amin, 2004: 33). Za jednu grupu istraživača, region označava date prostorne jedinice između nivoa državâ i lokalnih zajednica dok drugi regione istražuju kao društvene konstrukte i izraze odnosa moći (Paasi, 2011: 10). To između ostalog, ukazuje na činjenicu da su „materijalna“ i „diskurzivna“ dimenzija procesa izgradnje regionâ više analitičkog karaktera i da ih ne treba strogo razdvajati. Nastanak i nestanak regiona je izraz društvenih odnosa i društvenih promena koje nastaju kao deo širih istorijskih društvenih procesa i transformacija koje su vidljive u prostoru na određenim teritorijama. S obzirom da su u pitanju institucionalne strukture i procesi koji dobijaju smisao i značenje zahvaljujući društvenim praksama i različitim konstelacijama moći (Allen et al., 2002), regioni se mogu defini-

sati kao društveni konstrukti koji su istorijski kontigentni i nastaju i nestaju kao posledica društveno-prostorne podele rada (Paasi, 2011: 11).

Kratak pregled radova koji su nedavno objavljeni na temu političkih, ekonomskih i kulturnih aspekata regionalizma ukazuje na uvećanu fragmentiranost ovih područja kao posledicu različitih metodoloških shvatanja i promena u međunarodnim odnosima. Tradicionalno shvatanje koje se odnosi na državno-centrične regionalne sisteme sve više se kritikuje zahvaljujući promenama u koncentraciji političke i vojne moći i razvoju drugih transnacionalnih regulativnih mreža moći, kao i promenama u ekonomskim povezanostima i odnosima na globalnom nivou. Ne manje važne su i promene u shvatanju značaja kulturnih identiteta. Novi regioni se između ostalog pojavljuju i zbog otpora hegemoniji kapitalističke globalizacije, pa se starija shvatanja i koncepcije regionalizma moraju ponovo promisliti i reintegrirati u savremene teorije međunarodnih odnosa (Väyrynen, 2003).

Kada je u pitanju regionalna i međunarodna prostorna problematika, može se reći da je regionalna analiza deo savremenih rasprava koja se od 1960-ih godina oslanjala na neomarksističke teorije međunarodnog razvoja i zaostajanja koje su sve više uključivale prostornu perspektivu (Sodža, 2013: 140). Jedno od važnih pitanja koje je do danas nastavilo da prati regionalne analize i debate o ovoj problematici je pitanje geografski neravnopravnog razvoja, kao posebna prostorna problematika o kojoj se razmišlja i na međunarodnom i na regionalnom nivou (posebno u kontekstu transformacije kapitalizma). „Prostornost i temporalnost lokaliteta”, kako piše Edvard Sodža, „kontekstualno su prepleteni i nerazdvojno povezani sa odnosima moći, od početka do kraja” (isto, 201). U analizi regiona kao socijalno-geografske i teritorijalne odrednice važan je pojam *teritorijalnosti*. On je povezan sa pojmovima suvereniteta, discipline, jurisdikcije, itd. (Soja, 1971; Brighenti, 2010; Elden, 2010). Pojam teritorijalnosti, kako smatra Sodža, upućuje na „proizvodnju i reprodukciju prostornih enklava koje ne samo što koncentrišu interakciju (što je odlika svih lokaliteta), već i pojačavaju i nameću njenu omeđenost” (Sodža, 2013: 201). I dalje, ono što je važno za određivanje pojma regiona tiče se „unutar-lokalne teritorijalnosti” koja može ali ne mora „da se poklapa sa centralnim i perifernim regionima, ali je uvek povezana sa regionalizacijom, sa prostorno-vremenskom podelom delovanja i odnosa” (isto, 201). Regionalna diferencijacija uvek se vrši unutar i između određenih lokaliteta kao fizičkih regiona koji su deo „scene interakcija” i koji zahvaljujući definisanim granicama doprinose koncentraciji društvenih interakcija u jednom ili drugom smeru (Giddens, 1986: 375). Teritorijalnost shvaćena kao lokalitet predstavlja ambijent za „kontingentni regionalizam”: za „aktivnu svest” i „samouverenost” regiona, posebno *vis-à-vis* drugih regiona kao teritorijalnih i društvenih celina. Kao „izraz teritorijalnosti lokaliteta”, zaključuje Sodža, „regionalizam je utemeljen u geografskoj moći” (Sodža, 2013: 202).

Jedno šire određenje regiona, odnosno procesa regionalizacije koje uvažava i prostorno-vremensku i društvenu dimenziju nalazimo kod Entonija Gidensa, koji smatra da je regionalizacija vremensko-prostorna diferencijacija regiona koja se odvija unutar ili između lokaliteta; regionalizacija predstavlja važnu ideju i protivtežu shvatanju društava kao homogenih sistema (Giddens, 1986: 376). Regionalizacija kao proces „lokalizacije u prostoru” uvek uključuje određenu teritoriju, ali se zoniranje² vremensko-prostornih odnosa uvek odvija zahvaljujući određenim društvenim praksama. Tip regionalizacije (politička, geografska, ekonomska, kulturna) uvek podrazumeva različite forme granica koje se uspostavljaju u odnosu na druge regione (Marinković, 2012a). Region dakle, može, ali i ne mora biti korišćen kao *čisto* geografska odrednica koja se odnosi na fizički označeni lokalitet, teritoriju, čije granice su materijalne i vidljive u fizičkom prostoru. O regionima i regionalizaciji se može misliti u rasponu od mikrogeografije ljudskih interakcija, proksemičkog ponašanja i ličnog prostornog zoniranja do makrogeografskih procesa na širem društvenom, odnosno globalnom nivou.

Za ilustraciju razlike u shvatanju teritorijalnih i simboličkih aspekata regionâ može poslužiti razlika u definisanju pojmova prostora i mesta. Koncept mesta, prema mišljenju Manuela Kastelsa (Castells, 2000) odnosi se na prostor čiji su oblik, funkcija i značenje u njemu sadržani – dakle, unutar granica fizičkog. Mesta nisu nužno zajednice, kako piše Kastels (isto, 449-450) iako mogu doprineti izgradnji zajednice. Kastels je identifikovao savremene promene u prostornim konfiguracijama, koje se manifestuju u ukidanju povese logike mestâ (Castells, 2000: 442). Distinkcija između fizičkih i funkcionalnih regiona je vidljiva u njegovoj podeli na *prostore tokova* i *prostore mesta*. Dominantna logika u savremenim umreženim društvima postaju *prostori tokova* koji su suprotstavljeni ukorenjenim organizacijama našeg uobičajenog iskustva – *prostorima mestâ* (isto, 404-405). Prostori tokova su dominantni prostorni izrazi moći koji su podstaknuti komunikacijom posredovanom računarima i značajem informatičkih tehnologija. Naglasak na *interaktivnosti* između mestâ, smatra Kastels, rastvara prostorne obrasce ponašanja pretvarajući ih u „fluidnu mrežu razmena” u *prostoru tokova* (isto, 424). U pitanju je dakle, nova materijalna organizacija društvenih praksi koja je ugrađena u dominantne društvene strukture. Promene „prostorne logike” otvaraju nova pitanja i probleme kada je u fokusu dimenzija regionâ. Danas postajemo sve osetljiviji na specifične sadržaje pojedinih prostora, smatra Dejvid Harvi, a otvaraju se i nove „prostorne utakmice” između gradova, regiona, država, naroda, itd. (Harvi, 1990: 362). Različite vrste *društvenih makroprostora* nalaze se u procesima transforma-

2 Edvard Sodža za razliku od Entonija Gidensa, daje definiciju pojma *zona* i smatra da se ona može definisati kao „specifičan tip trajnog lokaliteta, društveno i prostorno stabilizovanog kroz grupisanje mesta primarnih aktivnosti i uspostavljanje okolne teritorijalne zajednice” (Sodža, 2013: 203).

cija koje „istiskuju“ logiku nekadašnje socijalne topografije koja se zasnivala na socijalnoj morfologiji velikih i homogenih struktura društvenosti.

Koncept mesta uvek obuhvata tri ravni: egzistencijalnu, diskurzivnu i iskustvenu (Nylund, 2001: 229). Mesta zapravo predstavljaju i oblike znanja i oblike prakse (Sassen, 2005: 73). Pojam mesta u kontekstu ovog rada upućuje na lokalitet, na prostor manjih razmera, regionalni prostor. Specifična, regionalna mesta posmatramo kao prostore-resurse, generičke prostore koji su i društveni i materijalni (teritorija). Mesto je kontekst za odvijanje različitih društvenih aktivnosti. Ono je: lokus različitosti, tolerancije, sofisticiranosti, društvenosti, javne participacije, kosmopolitizma, integracije, specijalizacije, formiranja lične mreže odnosa, slobode, spontanih interakcija, različitih kolektivnih projekata, anonimnosti, usamljenosti, privatizacije, segregacije, individualizma, izolacije, straha, itd. (Gieryn, 2000: 476). Ipak, mesto je prostorni pojam – on je reper koji može da posluži kao prva referenca u izgradnji identiteta. Još je Pjer Nora pisao o „mestu sećanja“ istražujući temelje francuskog identiteta (Nora, 1989). Mesta kao prostori dakle, predstavljaju elemente društvene imaginacije, diskursa i praksi, jer su uvek nekakvi materijalni resursi koji doprinose simbolizaciji društvenog iskustva. Pojam mesta ne označava samo geografske lokalitete, već se odnosi i na “memorijske podloge i na kulturne reference sa identitetskom namenom” (Gerva i Rose, 2010: 5). Regioni kao *mesta* bi u poznatoj Lefevrovoj tipologiji prostora bili *predstavljani prostori* – oni koji su *življeni* kroz povezanost slika i simbola, prostori „stanovnika“, njihovih „korisnika“. Obeležja mesta „prekrivaju“ fizičke prostore – teritorije i lokalitete, dajući im simbolički karakter i značaj. Regioni-mesta kao predstavljani prostori su lokaliteti koji imaju određena značenja. Oni su simbolički i društveno-funkcionalno *diferencirana* mesta.³ Kada je u pitanju diskurzivno posredovanje između društva i prostora (regiona u ovom slučaju), može se govoriti o dve međupovezane teme ili problema istraživanja: s jedne strane, mesto/region možemo da analiziramo kao *proizvod diskursa*, a sa druge mesto/region je i *lokacija diskursa* (Benwell, Stokoe, 2006: 204). Ovde i sada kao geografske i istorijske odrednice uvek su posredovane simboličkim, društvenim i kulturnim klasifikacijama. U tom smislu, regioni kao teritorijalni i materijalni entiteti nemaju status stvarnosti i poretka izvan društvenih praksi koje ih stvaraju i reprodukuju kao takve (isto, 211). Oni su takođe i *zamišljene zajednice* (Anderson, 2006).

Svaki diskurs o regionu, svaka politika regionalizma podrazumeva neki tip uključivanja i isključivanja. Granice regiona kao mesta su diskurzivno

3 U poretku mikrogeografije grada, na primer, regioni-mesta bi obuhvatali različite lokacije, specijalizovane prostore ispunjene određenim sadržajima (restorani, kafei, tržni centri, itd.) – društvenim praksama i značenjima koja su sa njima povezana, dok na opštijem, globalnom nivou oni svakako predstavljaju različite administrativne, političke, ekonomske i kulturne celine (na teritoriji jedne države ili nekoliko njih – CEFTA, Jugoistočna Evropa, Zapadni Balkan, itd.).

određene u smislu da drže u „opticaju“ određene iskaze – koji artikulišu identitet regiona kao mesta – i pokušavaju da ih odele od drugih, držeći te druge iskaze izvan cirkulacije (Mills, 2001: 56). Posredovanje granicom i svim ovim ovičenim prostorima i mestima u odnosima *drugih* i *moći* uvek je posredovanje isključivanjem, razgraničenjem, ograđivanjem, izdvajanjem. Tako granica u posredovanim odnosima postaje *međa*, *mesto* moći, politike i vlasti, pri čemu nije bitno da li je to vidljivo kao jasna politika teritorijalno ograničenih nacionalnih država ili se radi o uređenoj rasutosti regionalnih tipova gde granice poprimaju nestabilnu, fluktuirajuću i kapilarnu strukturu (rasute) moći (Marinković 2012). Kad god se povlači granica bilo koje vrste neko ostaje s jedne, a neko s druge strane. Povlačenje ili postavljanje granica regiona uvek je između nas i drugih. Granice proširene otvaranjima suočavaju nas sa *novim drugima* koji su ranije bili udaljeni i daleki. Tako se u zatvaranjima proizvodi drugi isto kao što se proizvodi i u otvaranjima. Pri tome, u igri otvaranja nije zagarantovano neutralisanje postojanja drugog. Taj drugi sada može da pripada jednom novostvorenom prostoru, samo dopola integrisan, samo dopola *naš*. U igri otvaranja drugi je nalik Zimelovom *strancu* koji, kao i kod Fukoa, ne može bez prostora, bez jedne regionalne *geografije rasutosti* (Marinković, 2014). Fuko je u *Poretku diskursa* opisivao postupke koji ograničavaju diskurse i koji vode njihovom proizvođenju. U pitanju su različiti mehanizmi isključivanja koji ograničavaju i disciplinuju ono što uopšte može biti rečeno i u kakvom obliku (Fuko, 2008). Mehanizmi proizvodnje i održavanja diskursâ o određenom regionu ili *diskursi regionalizma*, sadrže klasifikacije, distribucije i premeštanja iskaza u manje više jedinstven diskurzivni poredak čije funkcije se ogledaju u tome da učvrste, lokalizuju i povežu sa društvenim praksama ili „autorizuju“ određeni regionalni diskurs. Regionalni diskursi kao vrste diskurzivnih formacija, uvek obuhvataju grupe iskaza koje treba da proizvedu iste efekte – društvenu konstrukciju regiona. Njih ne treba posmatrati kao potpuno kohezivne, jer uvek sadrže protivrečne iskaze ili iskaze koji se sukobljavaju – što je posebno vidljivo na nivou identiteta: regionalni identitet ne doživljava se isključivo kao pozitivna odrednica, a često zapravo i nema značajnu kulturnu funkciju (već više ekonomsku ili političku, kada su u pitanju trgovinski ili slični sporazumi među državama). Vrlo često, diskursi regionalizma odnosno iskazi u okviru jednog diskursa regionalizma imaju različite političke intencije i izazivaju različite društvene efekte. Ono što je bitno obežje svih diskursa regionalizma jeste njihova povezanost sa društvenim institucijama – posebno ekonomskim i političkim, koje su autorizovane da proizvode diskurse regionalizma i koje najviše doprinose kreiranju regionalnih politika – kako na nacionalnom i državnom, tako i na transnacionalnom nivou. Diskursi o regionima kao mestima nikada nisu „slobodno lebdeći“ – oni su uvek deo nekakvih političkih strategija, borbe

za suverenitet i moć, politički i kulturni, ali i ekonomski identitet, deo disciplinujućih praksi kontrole teritorije. Zbog svega navedenog, za diskurse regionalizma može se reći da predstavljaju strateški važne društvene diskurse o mestima.

Kulturne razlike društveni akteri čine relevantnim kada one mogu da služe nekom društvenom cilju, te je njihovo „aktiviranje” uvek društveni čin. Nemoguće je u društvenoj stvarnosti striktno razdvojiti uspostavljanje političkih, ekonomskih ili kulturnih granica, a kulturne identitete kao oblike kolektivnih društvenih identiteta razumevati u nekakvom užem značenju koje bi isključivalo ostale dimenzije društvenosti. Regioni predstavljaju političke, ekonomske, teritorijalne i kulturne entitete koji društvenu relevantnost dobijaju zahvaljujući predstavama i doživljajima njihovih stanovnika o značaju geografskog prostora na kojem žive. To ukazuje na činjenicu da geografski prostor predstavlja kohezioni faktor ali i na činjenicu da je za utemeljenje regiona kao društvenog sistema, celine i procesa potreban i značajan element osećaj pripadnosti, identifikacije i izgradnje regionalnog identiteta.

U nekim savremenim istraživanjima, primetna je tendencija deesencijalizacije identiteta, odnosno odustajanje od shvatanja da su identiteti suštinski i nepromenljivi atributi pojedinca ili kolektiva (Ruano-Borbalan, 2009: 6). Pojedinci kao članovi neke zajednice ili kolektiva, internalizuju određene predstave koje su odraz zajedničkog, kolektivnog iskustva i na taj način konstruišu sopstveni identitet (Cerulo, 1997: 387). Ovakvi pristupi odbacuju bilo kakve kategorije koje unapred determinišu karakteristike ili obeležja određenih društvenih grupa i njihovih članova. Iz ove perspektive, svaki kolektivni entitet postaje društveni artefakt – entitet koji je ukalupljen, prefabrikovan i mobilisan u skladu sa vladajućim kulturnim obrascima i centrima moći (isto, 387). Za analizu pojma kulturnog i regionalnog identiteta, od značaja je razlikovanje tzv. „jakih” i „mekih” koncepcija identiteta, koje obuhvataju različita pitanja: identitet kao osnova sopstva (psihološka i socio-psihološka dimenzija identiteta), hibridnost identiteta, kontinualnost, promene i fluidnost identiteta, strukturalni determinizam i delanje (iskustvo) kao osnov za izgradnju identiteta, itd. (Grad, Rojo, 2008: 4). Možemo govoriti o najmanje dva različita načina za promišljanje regionalnog identiteta. Prvi bi obuhvatao elemente jedne kulture koju delimo kao kolektiv (zajednička istorija i predaci). U okviru ovog načina, regionalni identiteti bi se odnosili na zajedničko istorijsko iskustvo i kulturne kodove koji nam daju stabilne referentne i značenjske okvire. U drugom smislu, regionalni identitet odnosi se na pitanje „postajanja”. On nije nešto što već postoji, transcendirajući mesto, vreme, istoriju, već je, poput svih pojava koje imaju povesnu dimenziju – promenljiv. U tom slučaju, regionalni identitet kao vrsta kulturnog identiteta zavisi od kontinuiteta i diskontinuiteta odnosa

istorije, kulture i moći.⁴

Svaka rasprava o kulturnim identitetima, odnosi se posredno na pitanje stvaranja i definisanja granicâ. Etjen Balibar je pisao da je izvesno da identiteti „ili bolje reći određenja – aktivna i pasivna, željena i pretrpljena, pojedinačna i kolektivna – postoje na različitim nivoima. Njihovo mnoštvo, njihovo svojstvo konstrukcija ili fikcija ne čini ih ništa manje stvarnim” (Balibar, 2008: 99). Balibar je takođe isticao da je najrelevantniji aspekt za sociološko istraživanje granica činjenica da se iza tog pojma krije problem institucija: “Stvaranje i vidovi uspostavljanja granice, ali i granice kao uslova za mogućnost postojanja mnoštva institucija”... (isto, 106).

Širi okvir za formiranje regionalnih identiteta je regionalna kultura, koja se u kontekstu naše analize odnosi na različite vrste kulturne interakcije u nekom regionalnom prostoru – dakle, podrazumeva i prostorne dimenzije i kulturno razumevanje i odnos prema prostoru (Lomnitz-Adler, 1991: 196). Drugim rečima, regionalna kultura predstavlja regionalni okvir kulturne interakcije i komunikacije. Ona otvara pitanja o prostornim dimenzijama komunikacije, društvene interakcije i moći u okviru regiona. Poseban fokus na dimenzije moći neophodan je iz razloga što se obrasci komunikacije i interakcije ne dešavaju spontano, već u kontekstu (regionalne) kulture koja je proizvedena. Ideologije i društveni konstrukti o prostoru modifikuju prostorne organizacije ekonomije, politike i kulture (isto, 197). Tek uz uvažavanje dimenzija moći i analize reprodukcije ideoloških diskursa i hegemonije – kada je u pitanju analiza regionalnih kultura – u mogućnosti smo da uspostavimo korelacije i otkrijemo tenzije koje postoje na relaciji stvaranja određenih društvenih konstrukata o regionu i na primer, prostornih, ekonomskih, političkih ili drugih dimenzija u užem smislu (npr. stvaranje ekonomskih ili trgovinskih unija/regiona, političkih saveza, itd.). Kultura regiona međusobno je isprepletena sa različitim administrativnim aspektima regionalizacije. Prostorna diferencijacija kulture, organizacija obrazaca i ritmovi promene na izvestan način „prate” logiku simboličke interakcije i značenja. Regionalni ekonomski i politički sistemi zapravo predstavljaju matrice u čijim okvirima nastaje regionalna kultura kroz proizvodnju simbola, značenja i smisla povezanih sa društvenim praksama (isto, 199).⁵ Prostorni aranžmani i društvene dimenzije uvek su posredovani različitim spregama moći, kulturne i ideološke proizvodnje. Istraživanje regionalne

4 Raspravljajući o stvaranju regionalnog kulturnog identiteta, Mišel Basan je otvorio problem identifikatora: „Zasnovan na regionalnom kulturnom nasleđu, on je stvoren od strane zajednice i stalno se menja. Takav identitet je retko prihvaćen od svih i budući amblem jednih postaje stigma za druge“ (prema: Stojković, 2008: 27). O odnosu kulture i identiteta takođe videti: Bauman, 1984; Hall, 1993.

5 Prostorne dimenzije kulture različito se istražuju u pristupima tzv. bihejviorista i kulturalista. Bihejvioristi ne poklanjaju dovoljno pažnje reprezentacijama i značenju, što ne ostavlja prostora za analizu ideologije i kulture. Kulturalisti sa druge strane usmeravaju pažnju na kulturu iz perspektive aktera, analizirajući hegemoniju kao problem stvarne dominacije u interakciji (*lived dominance*). Više o tome videti kod: Lomnitz-Adler, 1991: 210).

kulture podrazumeva ne samo pitanje o tome kako različite simboličke interakcije dovode do stvaranja kulture u prostoru regiona, već i pitanje na koji način se odvija dinamika homogenizacije nekakvog regionalnog sopstva. Važan je dakle proces aktivne proizvodnje i transformacije društvene stvarnosti regiona, koji se odvija na nivou diskursa. Istraživanje koje pažnju usmerava na diskurzivne aspekte regionalizacije i stvaranje regionalne kulture i identiteta, uključuje kao važne probleme kolektivnih identifikacijâ i ideologija koje su u njihovim osnovama. Treba istaći da se procesi identifikacije i razlikovanja („otvaranja“ i „zatvaranja“ regiona) ne odvijaju u nekakvom idealnom i apstraktnom poretку diskursa i govora, već uvek u konkretnim, datim istorijskim, političkim i ekonomskim okolnostima. Proces identifikacije predstavlja važnu osnovu za razumevanje istorije nekog kolektiviteta jer uključuju procese proizvodnje identiteta, njihovu institucionalizaciju, kao i periode manifestovanja ili „praktikovanja“ identiteta.⁶

Važna dimenzija regionalnih identiteta je činjenica da se razvijaju u svesti ljudi. Oni se formiraju kao simboličke predstave koje ljudi prepoznaju kao važne, usvajaju ih i dele. Ključna društvena dimenzija u tom smislu je tipizacija i navikavanje ljudi na određeni identitet (Berger, Luckmann, 1992). Ključni društveni proces koji predstavlja kontekst za formiranje identiteta je proces institucionalizacije. To znači da se njihov teritorijalni i politički aspekt manifestuje kroz kontinuitet i ponavljanje zajedničkog ponašanja i delanja.⁷ Za regionalni identitet i kolektivne društvene identitete uopšte se može reći da su oni i diskurzivni i performativni – u smislu da su konstruisani kroz društvene prakse koje obuhvataju norme i konvencije (Barker, Galasiński, 2001: 28), odnosno, kroz usvajanje određenih kulturnih, ekonomskih političkih i drugih praksi koje nameću društvene institucije. Socijalnokonstrukcionistački pristup predstavlja vrstu dinamičke analize regiona. To znači da se region definiše uz pomoć koncepata poput „poverenja“ (*trust*), zajedničkog identiteta i vrednosti koje dele članovi određene zajednice i koje su ugrađene u prekogranične mreže. Postojanje tzv. „kognitivnih regiona“ kako tvrde istraživači ove problematike, ne podrazumeva nužno da pripadnici regiona žive na zajedničkom prostoru, već da se oni mogu stvarati i kroz ne-prostorne interakcije. Osnovni tip kognitivnog regiona je

6 Kao ilustracija za ovo shvatanje može se navesti primer *jugoslovenskog identiteta*, koji je kao oblik državnog, ali u izvesnom smislu i regionalnog identiteta imao period svog nastanka, intenzivne diskurzivne proizvodnje i reprodukcije, a možemo očekivati i njegov potpuni nestanak.

7 Kao primer možemo navesti region Centralnoistočne Evrope (*Eastern Central Europe*) koji je bio zasnovan na širenju demokratskih vrednosti i praksi. Taj region nastao je kao posledica nove prostorne imaginacije koja se razlikovala u odnosu na period Hladog rata – kako u političkom smislu, tako i u smislu promene identiteta. Iako se granice ovog regiona prepliću sa granicama *Mittleurope*, neki istoričari smatraju da političke i ekonomske razlike između centralnih i istočnih delova regiona opstaju. Ipak, postoje i primeri kada u procesima regionalizacije izostaje važnost regionalnog identiteta. CEFTA sporazum (*Central European Free Trade Area*) je region koji je nastao pre svega kao ekonomski i politički instrument za ojačavanje kapaciteta država u procesima evropskih integracija, a ne kao region u kojem se neguje posebna forma kolektivnog identiteta. Videti: Väyrynen, 2003.

zajednica sigurnosti (*security community*) čiji članovi očekuju da se društvene promene odvijaju na miran način, a da se sporovi rešavaju nenasilno (Väyrynen, 2003: 37).

Stvaranje regiona ne zaustavlja se naravno na čisto „kognitivnim“ ili „institucionalnim“ faktorima, već uključuje i dimenzije sigurnosti (moći), međunarodnih odnosa, ekonomskog i političkog dimenzionisanja prostora, itd. Ideje i koncepti o konzistentnosti identiteta utemeljene su na predstavama da oni imaju nekakav konačan zbir i karakter, da postoji identitet *kao takav*. Ipak, čini se da promenljive i fluidne granice diskurzivne konstrukcije identiteta menjaju naše predstave o tome ko smo. Može se reći da se verovatnoća izgradnje stabilnije političke zajednice povećava sa proširivanjem kapaciteta ili sadržaja kolektivnog identiteta (nacionalnog, regionalnog, itd.), jer upravo identiteti povećavaju naše kapacitete za delanje. Prepoznatljivost i utemeljenost određenog kolektivnog identiteta ne garantuje svakako političku, ekonomsku ili bilo koju drugu stabilnost, ali omogućava društvenim akterima sinhronu interpretacije kolektivnih praksi a samim tim i stabilnije društvene institucije. Uprkos tome, ne može se tvrditi da društveni mehanizmi formiranja identiteta predstavljaju večne i nepromenljive attribute pojedinca, društvene grupe ili regiona.

Zaključak:

regionalizacija kao društveni proces „otvaranja“ i „zatvaranja“

Društvena dinamika proizvodnje regiona kao teritorije, mesta i identiteta može se sažeti u metafori „društvene igre“ otvaranja i zatvaranja. Dinamika regionalizacije u tom smislu podrazumeva unošenje u geografsko onog istorijskog – društva, kulture, politike, privrede, država, naroda, nacija. Kada stoje jedno nasuprot drugom – otvoreno i zatvoreno su oposredovani jednom od *najčudnijih i najapstraktnijih pojava* – granicom: „iscrtavanje određene granice tako postaje način da se od drugih nešto dobije: sopstveni prostor gde je moguće postaviti svoja pravila, autonomiju koja je i spolja vidljiva, priznanje različitosti“ (Zaneti, 2002: 15-17). Ta stalna istorijska igra zatvaranja i otvaranja, lokalnog i globalnog, identiteta i identifikacija, govora i tišine, autonomije i zavisnosti stvorila je posebna iskustva ljudi na granici. Društvena dinamika kao igra otvaranja i zatvaranja prema *drugima* i *drugacijem* podrazumeva zapravo stalno učenje preživljavanja i saznanje da sopstveni identiteti nikada nisu samonikli. Oni su odnekud došli, preoblikovani su, ugrađeni u zajedničko „autentično“ iskustvo i vrednosti – građeni u igri otvaranja i čuvani u igri zatvaranja.

Pretpostavka za ovakvo razumevanje i pristup regionu je pretpostavka o postojanju „neimara“ regiona, odnosno političkih aktera koji vide svoj

interes u zamišljanju određenog prostornog i vremenskog identiteta za neki region – kao i u širenju te ideje na što veći broj ljudi (Nojman, 2011: 137). U tom smislu, proces regionalizacije pored teritorije, mesta i identiteta uvek podrazumeva i vezu znanja i moći.

Proučavanje regionalizma u društvenoj teoriji obuhvata polje različitih pristupa i rasprava, odnosno podele na racionalističke i konstukcionistačke istraživačke agende. No uprkos ovim podelama, treba imati u vidu da postoji mnogo različitih modela savremenog regionalizma (Väyrynen, 2003; Amin, 2004; Acharya, 2006;). Od onih koji su podređeni kontroli i upravljanju države do tzv. „etno-nacionalističkih” regionalizama. Zbog toga nema smisla razmišljati o nekoj unitarnoj formi regionalizma, isto kao što ne postoji neka opšteprihvaćena forma, „dobra formula” ili uputstvo za političko delovanje.

LITERATURA

- Acharya, A. (2006). Europe and Asia: reflections on a tale of two regionalisms. In *Regional Intergration in East Asia and Europe – Convergence or Divergence?*, pp. 312-322. New York: Routledge.
- Allen, J., Massey, D., Cochrane, A. (2002). *Rethinking the Region*. London and New York: Routledge.
- Amin, A. (2004). Regions Unbound: Towards a New Politics of Place. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 86(1): 33-44.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities – Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso.
- Balibar, E. (2008). Šta je granica? *Treći program Radio Beograda* 137-138 (1/2): 98-106.
- Barker, C. and Galasiński, D. (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis - A Dialogue on Language and Identity*. London: SAGE.
- Bauman, Z. (1984). *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Benwell, B. and Stokoe, E. (2006). *Discourse and Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Berger PL and Luckmann T (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Berkhout, S. J. (2005). Th Decentralisation Debate: Thinking about Power. *International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 51(4): 313-327.

- Brighenti, A.M. (2010). On Territorology: Towards a General Science of Territory. *Theory, Culture & Society*, 27(1): 52–72.
- Brodel, F. (1992). *Spisi o istoriji*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.
- Cerulo, K.A. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions. *Annual Review of Sociology*, 23: 385-409.
- Claval, P. (2007). Regional Geography: Past and Present (A Review of Ideas, Approaches and Goals). *Geographia Polonica*, 80(1): 25-43.
- Elden, S. (2010). Land, terrain, territory. *Progress in Human Geography*, 34 (6): 799-817.
- Fuko, M. (2008). *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Gerva, S. i Rose, F. (ur.). (2010). *Mesta Evrope*. Beograd: XX vek.
- Giddens, E. (1986). *The Constitution of Society – Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gieryn, T.F. (2000). A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*, 26: 463-496.
- Grad, H. & Rojo, L.M. (2008). Identities in discourse - An integrative view. In *Analysing Identities in Discourse*, edited by Dolón, Rosana and Todolí, Júlia, pp. 3-28. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company.
- Gregory, D. & Urry, J. (eds.) (1985). *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan.
- Hall, S. (1993). Cultural Identity and Diaspora. Cultural Identity and Diaspora. In: *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, pp. 222-237. London: Lawrence & Wishart.
- Harvi, D. (1990). Sažimanje vremena i prostora i postmoderna situacija. *Treći program*, 3-4: 351-372.
- Lefebvre, A. (1991). *The Production of Space*. Oxford/Cambridge: Blackwell Publishers.
- Lomnitz-Adler, C. (1991). Concepts for the Study of Regional Culture. *American Ethnologist*, 18(2): 195-214.
- Marinković, D. (2012a). Regionalni drugi. U: Sokolovska, V. i Marinković, D. (ur.). *Regioni i regionalizacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marinković, D. (2012b). Heterotopije, granice i moć: sociološki doprinos obnovi potisnutih tema. *Teme* 36 (4): 1467-1485.
- Marinković, D. (2014). Igre otvaranja i zatvaranja: geografija rasutosti. u: Aleksandra Đurić Bosnić (ur.). *Zatvoreno-otvoreno: društveni i kulturni kontekst u Vojvodini 2000-2013*. 21-33. Novi Sad: CINK.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2013). Postmoderne regionalizacije prostora u društvenim naukama, u: *Regioni i regionalizacija 2*, priredili Valentina Sokolovska i Dušan Marinković, str. 39-59. Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Massey, D. (1985). New Directions in Space, in: *Social Relations and Spatial Structures*, edited by Derek Gregory and John Urry, pp. 9-19. London: Macmillan.
- Mills, S. (2001). *Discourse*. London and New York: Routledge.
- Mumford, L (1986). *Mit o mašini. Pentagon moći*. Zagreb: GZH.
- Nojman, I.B. 2009. *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, Alexandria Press.
- Nojman, I.B. 2011. *Upotrebe Drugog – „Istok” u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik, Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26: 7-24.
- Nylund, K. (2001). Cultural Analyses in Urban Theory of the 1990s. *Acta Sociologica*, 44(3): 219-230.
- Oakes, T. (1997). Place and the Paradox of Modernity. *Annals of the Association of American Geographers*, 87 (3): 509-531.
- Paasi, A. (2001). Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity. *European Urban and Regional Studies*, 8(1): 7-28.
- Paasi, A. 2011. The region, identity, and power. In: *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 14: 9-16.
- Price, M. and Lewis, M. (1993). The Reinvention of Cultural Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 83(1): 1-17.
- Ristić, D. (2012). Diskurzivni karakter regionalnog identiteta, u: *Regioni i regionalizacija – sociološki aspekti*, priredili Valentina Sokolovska i Dušan Marinković, str. 93-117. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Ruano-Borbalan, Ž-K. (2009). Izgradnja identiteta. U *Identitet(i) – po-jedinac, grupa, društvo*, priredili Halpern, Katrin i Ruano-Borbalan, Žan-Klod, str. 5-16. Beograd: Clio.
- Sassen, S. (2005). The City: Localizations of the Global. *Perspecta*, 36: 73-77.
- Sibley, D. (1998). *Geographies of Exclusion – Society and Difference in the West*. London and New York, Routledge.
- Smith, S.J. (1984). Practicing Humanistic Geography. *Annals of the Association of American Geographers* 74(3): 353-374.
- Sodža, E.V. (2013). *Postmoderne geografije*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, FMK.
- Soja, E.W. (1971). *The Political Organization of Space*. Washington DC: Association of American Geographers, Resource Papers.
- Soja, E.W. (2005). Borders Unbound: Globalization, Regionalism, and the Postmetropolitan Transition, in *B/ordering Space*, edited by Henk van Houtum, Olivier Kramsch and Wolfgang Zierhofer, pp. 33-47. Hants: Ashgate.

- Soja, E.W.(1999). In Different Spaces: The Cultural Turn in Urban and Regional Political Economy. *European Planning Studies* 7(1): 65-75.
- Stojković, B. (2008). *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tuan, Y.F. (2003). Perceptual and Cultural Geography: A Commentary. *Annals of the Association of American Geographers* 93(4): 878-881.
- Väyrynen, R. 2003. Regionalism: Old and New. *International Studies Review*, 5(1): 25-51.
- Zanini, P. (2002). *Značenje granice*. Beograd: Clio.

Social construction of region: territory, place, identity

Abstract

As a social process, regionalization consist of a complex series of social practices. The concept of regionalization is often closely associated with historical and cultural contexts. It refers to the process of social construction of regions. Two dimensions in the analysis of regionalization are particularly emphasized in the paper: construction of regions through the practices of social interaction and analysis of discourses as historical sets of regulatory power which mediates those practices. On the one side, analysis of regionalization means identification of one type of regularity among the regional social practices which take place in a given context. On the other, it means identification of symbolic resources that are mobilized within the discourse of regionalism in the same social context. Social and discursive construction of region are identified at three different levels. First, region is always a geographic space. It is discourse about territory and is important *where it is*. Second, region is a place with meaning and symbolism, it is a discourse on belonging which answer the question *where it belongs*. Third, region has certain type of culture and identity that is generated within discourses on Others. Every discourse on regionalization involve the question of identification of boundaries of region, both physical and symbolic. In conclusion, it is stated that regionalization could be interpreted as social process of openness and closeness – on the level of material – geographical regions as well on discursive level – meanings and identities.

Keywords: region, territory, space, place, identity, regional culture

